

Effect of Aerobic Interval Training on Selected Physiological Variables among College Men players

Dr. Umesh Jugalkishor Rathi
Arts & Science College, Kührha,
Amravati

Abstract

The purpose of the study was to investigate the effect of aerobic interval training on physiological variables among college men players. To achieve the purpose of this study, thirty college men players from Arts and science college Kührha, were randomly selected as subjects. As per the records, their age ranged from 18 to 27 years. Anaerobic power was assessed using Margaria Kalamen Anaerobic Power test and body composition was calculated using Body Mass Index. True randomized experimental group design has been employed with two groups, namely imagery group and control group with 15 subjects each. Group I participated their treatments for a period of twelve weeks and no training were given to the control group. The two groups were statistically analysed by using analysis of covariance (ANCOVA). The findings of the present study have strongly indicates that aerobic interval training of twelve weeks have significant effect on physiological variables i.e. anaerobic power and BMI of college men players. Hence the hypothesis earlier set that aerobic interval training programme would have been significant effect on physiological variables in light of the same the hypothesis was accepted.

Keywords: Aerobic Interval Training, Anaerobic power, BMI, College Men Players.

Introduction:

Interval training is a type of physical training that involves a series of low- to high-intensity exercise workouts interspersed with rest or relief periods. The high-intensity periods are typically at or close to anaerobic exercise, while the recovery periods involve activity of lower intensity. Varying the intensity of effort exercises the heart muscle, providing a cardiovascular workout, improving aerobic capacity and permitting the person to exercise for longer and/or more intense levels. Aerobic interval training is a simple way to increase caloric burn during a workout and easily enhance weight loss efforts, without tacking on any extra time spent in the gym. This method of training involves methodically weaving a short, extra intense burst of exercise intermittently throughout a regular cardio workout routine. This technique causes the body to burn calories at a higher rate than it would during a workout consisting of a constant, steady pace.

Methodology:

The purpose of the study was to investigate the effect of aerobic interval training on physiological variables among college men players. To achieve the purpose of this study, thirty college men players from Arts and science college Kührha,

were randomly selected as subjects. As per the records, their age ranged from 18 to 27 years. Anaerobic power was assessed using Margaria Kalamen Anaerobic Power test and body composition was calculated using Body Mass Index. True randomized experimental group design has been employed with two groups, namely imagery group and control group with 15 subjects each. Group I participated their treatments for a period of twelve weeks and no training were given to the control group.

Statistical Technique

The data collected from the two groups prior to and post experimentation were statistically analyzed to find out the significant difference if any, by applying the analysis of covariance (ANCOVA). In all the cases statistical significance was fixed at 0.05 levels.

Results and Discussion:

The detailed procedure of analysis of data and interpretation were given below,

Table I.

Summary of Descriptive Statistics on Physiological variables among College men players

Experimental Group						Control Group					
S. No	Variables	Pre	SD	Post	SD	Adjusted Mean	Pre	SD	Post	SD	Adjusted Mean
01	Anaerobic power	12.02	1.25	14.30	1.54	143.05	12.04	1.35	12.51	1.24	121.04
02	BMI	24.22	1.2	22.14	1.3	22.13	24.31	0.9	24.12	1.1	24.14

The table I show that the pre and post test means and standard deviation of two groups on physiological variables of college men players.

Variables

Table II.

Analysis of Variance of Pre Test Scores on Physiological variables among College men players

S.NO	Variables	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-Value
01	Anaerobic power	BG	0.15	1	0.15	0.04
		WG	93.45	28	3.33	
02	BMI	BG	10.71	1	10.71	1.38
		WG	217.16	28	7.75	

*P < 0.05 Table F, df (1,28) (0.05) = 4.19

In table II, the results of analysis of variance of pre test scores on anaerobic power (0.04) and BMI (1.38) were lesser than the table value of 4.19 indicating that it was not significant for the degrees of freedom (1,28) at 0.05 level of confidence indicating that the random sampling was successful.

In table III, the results of analysis of variance of post test scores on anaerobic power (45.21) and BMI (98.11) were greater than the table value of 4.19 indicating that it was not significant for the degrees of freedom (1,28) at 0.05 level of confidence.

Table III.

Analysis of Variance of Post Test Scores on Physiological variables among College men players

Sl. No	Variable	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Square	F-Value
1	Anaerobic power	BG	244.03	1	244.03	45.21 *
		WG	151.13	28	5.39	
2		BG	874.80	1	874.8	98.11 *
		WG	249.66	28	8.91	

* P < 0.05 Table F, df (1,28) (0.05) = 4.19

Table IV.

Analysis of Covariance of Adjusted post test scores on Physiological variables among College men players

Sl. No	Variable	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Square	F-Value
1	Anaerobic power	BG	274.83	1	274.83	49.73 *
		WG	149.21	27	5.52	
2		BG	853.28	1	853.28	85.34 *
		WG	269.95	27	9.99	

* P < 0.05 Table F, df (1,27) (0.05) = 4.21

In table IV, the results of analysis of covariance of adjusted post test scores anaerobic power (49.73) and BMI (85.34) were greater than the table value of 4.21 indicating that it was not significant for the degrees of freedom (1,27) at 0.05 level of confidence.

In case of physiological variables i.e. anaerobic power and BMI the results between pre and post (12 weeks) test has been found significantly higher in experimental group in comparison to control group. The findings of the present study have strongly indicates that aerobic interval training of twelve weeks have significant effect on physiological variables i.e. anaerobic power and BMI of college men players. Hence the hypothesis earlier set that

aerobic interval training programme would have been significant effect on physiological variables in light of the same the hypothesis was accepted.

Conclusions

In the light of the study undertaken with certain limitations imposed by the experimental conditions, the following conclusion was drawn. The result of the study reveals that there was a significant improvement in the experimental group on selected variables when compared to the control group after the completion of twelve weeks of imagery training.

References

- Alkahtani S. (2014). Comparing fat oxidation in an exercise test with moderate-intensity interval training. *J Sports Sci Med.* 13(1):51-8.
- Alkahtani, S.A., Byrne, N.M., Hills, A.P. & King, N.A. (2014). Interval Training Intensity Affects Energy Intake Compensation in Obese Men. *Int J Sport Nutr Exer Metab.* 2014 Mar 25.
- Barrow, H.M., Mc. Gee. M. and Kathleen A. Tritschler (1989). *Practical measurements in Physical Education and Sports*, Philadelphia: Lea Fibiger.
- Barry, L. Johnson, L. Barry and Jack K. Nelson, (1982). *Practical Measurement for Evaluation in Physical Education*, New Jersey; Englewood Cliffs Prentice Hall, Inc.
- Gillen, J.B. & Gibala, M.J. (2014). Is high-intensity interval training a time-efficient exercise strategy to improve health and fitness? *Appl Physiol Nutr Metab.* 39(3):409-12.
- Logan, G.R., Harris, N., Duncan, S. & Schofield, G. (2014). A Review of Adolescent High-Intensity Interval Training. *Sports Med.* 2014 Apr 18.

Principal
Arts & Science College
Kurha

Total Quality Management and Library

Harsha S. Kambe

Librarian

Arts & Science College, Kurha
Tq. Tiwasa, Dist. Amravati

Introduction:

Libraries are service providing institutions. Qualitative services are more important in this competitive and qualitative era. The demand for quality by its users led to the establishment of standard organizations. Therefore, libraries are expected to develop systems and strategies for managing and providing quality services. So academic libraries are introducing new information services from time to time in this qualitative era. With the application of TQM we can find out the problem and will be able to provide information services more effectively.

Although, TQM is a new concept in management but it is equally beneficial to each and every organization including service organization like library. Dr. S.R. Ranganathan's fourth law of library science, 'Save the time of the readers' has similar implications to what is advocated in TQM approach (Ashikuzzaman, 2013)

Objectives

The objectives of the present study are:

- 1) To understand the concepts of Total Quality Management;
- 2) To present principles of TQM in the academic library and information service.
- 3) To know the benefits of TQM in academic library and information services used in providing quality services in the libraries;
- 4) To present the best practice for implementation of TQM in libraries.
- 5) Conclusion to improve the TQM in academic library and information services for the betterment of the user

Concept of TQM:

TQM is "a system of continuous improvement employing participative management and centered on the needs of customers" (Jurov & Barnard, 1993). Key components of TQM are employee involvement and training, problem solving teams, statistical methods, long-term goals and thinking, and recognition that the system, not people, produces inefficiencies. Libraries can benefit from TQM in three ways: breaking down interdepartmental barriers; redefining the beneficiaries of library services as internal customers (staff) and external customers (patrons); and reaching a state of continuous improvement (Jurov & Barnard, 1993). Quality meaning

Quality is generally referred to a parameter which decides the inferiority or superiority of a product or service. It is a measure of goodness to understand how a product meets its specifications. Usually, when the expression "quality" is used, we think in the terms of an excellent product or service that meets or even exceeds our expectations. These expectations are based on the price and the intended use of the goods or services. In simple words, when a product or service exceeds our expectations we consider it to be of good quality. Therefore, it is somewhat of an intangible expression based upon perception.

W. Edwards Deming, Armand V. Feigenbaum and Joseph M. Juran jointly developed the concept of TQM. Initially, TQM was originated in the manufacturing sector but it could be

applied to all organizations. The concept of TQM states that every employee works towards the improvement of work culture, services, systems, processes and so on to ensure a continuing success of the organization. TQM is a management approach for an organization, depending upon the participation of all its members (including its employees) and aiming for a long-term success through customer satisfaction. This approach is beneficial to all members of the organization and to the society as well.

Definition of TQM:

Total Quality Management is defined as a customer-oriented process and aims for continuous improvement of business operations. It ensures that all allied works (particularly work of employees) are toward the common goals of improving product quality or service quality, as well as enhancing the production process or process of rendering of services. However, the emphasis is put on fact-based decision making, with the use of performance metrics to monitor progress.

The Key Principles of Total Quality Management

Commitment from the management:

- Plan (drive, direct)
- Do (deploy, support, and participate)
- Check (review)
- Act (recognize, communicate, revise)

Employee Empowerment

- Training
- Excellence team
- Measurement and recognition
- Suggestion scheme

Continuous Improvement

- Systematic measurement
- Excellence teams
- Cross-functional process management
- Attain, maintain, improve standards

Customer Focus

- Partnership with Suppliers
- Service relationship with internal customers
- Customer-driven standards
- Never compromise quality

Benefits of Total Quality Management

The benefits arising from the implementation of a Total Quality Management in an organization are:

- This will increase the awareness of quality culture within the organization.
- A special emphasis on teamwork will be achieved.
- TQM will lead to a commitment towards continuous improvement.

Essential requirements for successful implementation of TQM

Commitment: Quality improvement (in all aspect) must be everyone's job in the organization. An apparent commitment from the top management, breaking down the barriers for continuous quality improvement and steps required to provide an environment for changing attitudes must be provided. Training and support for this should be extended.

- **Culture:** There should be proper training to effect the changes in attitude and culture.
- **Continuous Improvement:** Recognize improvement as a continuous process, and not merely a one-off program.
- **Customer Focus:** Perfection in service with zero defectives and full satisfaction to end-user whether it's internal or external.
- **Control:** Ensure monitoring and control checks for any deviation from the intended course of implementation.

Beliefs about Total Quality Management

- Satisfaction of the customer/owner is the measure of quality.
- Everyone is an owner.
- Continuous Quality improvement must be there.
- Analysis of the processes is the key to quality improvement.
- Constant TQM is not possible without consistent, active and enabling leadership by managers at all levels.
- It is important to incessantly improve quality of the products and services which we are supposed to provide to our customers/owners.

How Libraries have Improved Services with TQM

In a library, librarian always focusing on providing the best services to its customer, and be willing to change to serve its customers. To determine if changes need to be made, a librarian must have to adopt some strategy. Librarian must think that how he/she satisfied its customer. When he /she applying the concept of TQM in a library synergistic relationship between the "suppliers" and "customers" is necessary. This means that "the systematic natures of the work in which all are involved". In other words, teamwork and collaboration are essential.

The user is the customer for the library, working together means developing the student's capabilities, interests, and character. In this way library is the suppliers of effective learning tools to the users, who is the customer of library. The library staff must educate the users regarding how to access the resources in the library for the user's s by teaching them. Self-evaluation is also necessary within a total quality because it is a part of continuous improvement process.

Sirkin (1993) suggests some ways a library might use the principles of TQM to enhance library services.

- Create service brochures and information kits
- Conduct a user survey about library services
- Change hours of operation
- Provide a more convenient material return
- Simplify checkout of materials
- Use flexibility in staff assignments
- Ask vendors to give product demonstrations

- Give new staff a thorough orientation
- Create interdepartmental library advisory groups
- Improve the physical layout of the library
- Track complaints
- Develop an active outreach program
- Publicize new or changed services
- Develop user and staff training materials
- Target services to specific groups
- Offer electronic document delivery

Conclusion:

Many libraries have implemented TQM successfully. With the implementation of TQM found that its principles of service excellence, teamwork, ongoing training and skill building, process focus on continuous improvement, and cooperation could help them to make the changes according to the need of its customers/users.

In order to achieve the library as best user center, librarian should understand the role, purpose and responsibilities in this scenario. Provide the training to its users how to use resources. Everyone's involvement, commitment can help to achieve the success with TQM. For the successful implementation of TQM communication, leadership skill, cooperative and problem solving approach requires.

References:

1. Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA.
2. Fitch, D.K., Thomason, J. and Wells, E.C. (1993), "Turning the library upside down: reorganization using total quality management principles", *Journal of Academic Librarianship*, Vol. 19 No. 5, pp. 294-9.
3. Garvin, D.A. (1988), *Managing Quality*, The Free Press, New York, NY. Handy, C. (1994), *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future*, Hutchinson, London.
4. Juran, J.M. and Gryna, F.M. Jr (1995), *Quality Planning and Analysis*, McGraw-Hill, New York, NY. Khurshid, Z. (1997)
5. Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)
6. Deming, W. E. (1986). "Out of the crisis." Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study.
7. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099)
8. Mackey, T. & Mackey, K. (1992). Think quality! The Deming approach does work in libraries. "*Library Journal*," 117(9), 57-61. (EJ 446 234)

- Give new staff a thorough orientation
- Create interdepartmental library advisory groups
- Improve the physical layout of the library
- Track complaints
- Develop an active outreach program
- Publicize new or changed services
- Develop user and staff training materials
- Target services to specific groups
- Offer electronic document delivery

Conclusion:

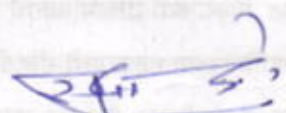
Many libraries have implemented TQM successfully. With the implementation of TQM found that its principles of service excellence, teamwork, ongoing training and skill building, process focus on continuous improvement, and cooperation could help them to make the changes according to the need of its customers/users.

In order to achieve the library as best user center, librarian should understand the role, purpose and responsibilities in this scenario. Provide the training to its users how to use resources. Everyone's involvement, commitment can help to achieve the success with TQM. For the successful implementation of TQM communication, leadership skill, cooperative and problem solving approach requires.

References:

1. Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA.
2. Fitch, D.K., Thomason, J. and Wells, E.C. (1993), "Turning the library upside down: reorganization using total quality management principles", *Journal of Academic Librarianship*, Vol. 19 No. 5, pp. 294-9.
3. Garvin, D.A. (1988), *Managing Quality*, The Free Press, New York, NY. Handy, C. (1994), *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future*, Hutchinson, London.
4. Juran, J.M. and Gryna, F.M. Jr (1995), *Quality Planning and Analysis*, McGraw-Hill, New York, NY. Khurshid, Z. (1997)
5. Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)
6. Deming, W. E. (1986). "Out of the crisis." Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study.
7. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099)
8. Mackey, T. & Mackey, K. (1992). Think quality! The Deming approach does work in libraries. "*Library Journal*," 117(9), 57-61. (EJ 446 234)

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. किशोर मारोतराव ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कु-हा

ता.तिवसा जि.अमरावती

सारांश :-

साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. विकसित प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असते तर ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते. तो प्रदेश किंवा समाज अविकसित असतो. साक्षरता ही सर्व प्रकारच्या विकासाची जननी आहे. म्हणूनच भूगोलामध्ये लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना लोकसंख्या साक्षरतेला विशेष महत्त्व आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून या समूहामध्ये साक्षरता कमी आढळते. ही समस्या लक्षात घेवून यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे. "लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" अशी साक्षरतेची व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली आहे. तर भारताच्या जनगणनेनुसार "जो व्यक्ती वाचन लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचितजमाती मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असून त्याचा परिणाम त्यांच्या विकासावर झालेला आहे असे आढळते.

बीजसंज्ञा : अनुसूचित जमाती, साक्षरता.

प्रास्ताविक :

साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. लोकसंख्या भूगोलामध्ये लोकसंख्येची वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना साक्षरतेच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे. ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असतो तो समाज किंवा प्रदेश विकसित आहे असे समजले जाते तर ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते तो प्रदेश किंवा समाज अविकसित असतो असे समजले जाते. "लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" अशी साक्षरतेची व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली आहे तर भारतीय जनगणनेनुसार "जो व्यक्ती वाचन व लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." भारतामध्ये काळाच्या ओघात साक्षरतेचे प्रमाण सतत वाढत आहे. ही समाधानकारक बाब आहे. परंतु काही घटकांमध्ये अजूनही साक्षरतेचे प्रमाण सामाधान कारक नाही. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीचे प्रमाण 18.54 टक्के असून इतरा पेक्षा अनुसूचित जमाती मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण प्रत्येक तालुक्यामध्ये कमी आढळते. त्यातही अनुसूचित जमाती मधील महिलांची साक्षरता खूपच कमी आढळते.

उद्दिष्टे :

- 1) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे
- 2) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे.

अभ्यास पध्दती व स्रोत :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र जनगणना अहवाल व यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक सामालोचन अहवाल यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे. साक्षरता दर खालील सूत्राने काढण्यात आला आहे.

$$\text{Literacy Rate} = \frac{\text{Literate population}}{\text{Above 6 Year's Population}} \times 100$$

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम विदभांतील म्हणजेच अमरावती विभागातील यवतमाळ हा जिल्हा आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19°26' उत्तर अक्षवृत्त ते 20°42' उत्तर अक्षवृत्त आहे तर रेखावृत्तीय विस्तार 77°18' पूर्व रेखावृत्त ते 79°9' पूर्व रेखावृत्त आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 13582 चौ.कि.मी. आहे. व महाराष्ट्र राज्याच्या

क्षेत्रफळापैकी 4.41 % भाग यवतमाळ जिल्ह्याने व्यापला आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेला अमरावती, इशान्येला वर्धा, पूर्वेला चंद्रपूर, पश्चिमेला हिंगोली व वाशिम तर दक्षिणेला नांदेड व तेलंगाना राज्यातील अदीलाबाद हे जिल्ह्ये आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये डोंगराळ, सखल सपाट अशा स्वरूपाची प्राकृतिक रचना आढळते. डोंगराळ प्रदेशात अजिंठ्याच्या डोंगररांगा व पुसदच्या टेकड्या आढळतात. यवतमाळ जिल्ह्यातील वर्धा व वैनगंगा या प्रमुख नद्या आहेत. परंतु त्या जिल्ह्याच्या सिमेवरून वाहतात. वर्धा नदी जिल्ह्याच्या इशान्य सिमेवरून तर पैनगंगा नदी जिल्ह्याच्या दक्षिण सिमेवरून वाहते. या शिवाय बेंबळा, निर्गुणा अरूणावती अडान इ. नद्या आहेत. जिल्ह्यात मोसमी प्रकारचे हवामान असून हिवाळ्यातील तापमान 13⁰ C पर्यंत तर उन्हाळ्यातील तापमान 45.6⁰ C पर्यंत आढळते. जिल्ह्यात पूर्वेकडून पश्चिमेकडे पर्जन्याचे प्रमाण कमी होताना आढळते.

यवतमाळ जिल्ह्याची 2011 नुसार एकूण लोकसंख्या 2772348 व्यक्ती असून त्यात पुरुषांची संख्या 1419965 व महिलांची संख्या 1352348 इतकी आहे. जिल्ह्यात साक्षरतेचे सरासरी प्रमाण 82.82 % आहे. यामध्ये पुरुषाची साक्षरता 89.41 % असून महिलांची साक्षरता 75.93% आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण 16 तालूके आहेत.

विषय विवेचन :-

2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील साक्षरता, यवतमाळ जिल्ह्यातील साक्षरता व यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी सारणी क्र. 1 मध्ये दिलेली आहे. या सारणीवरून असे निदर्शनात येते की, महाराष्ट्राची सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.3) व यवतमाळ जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता (82.82) जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रातील पुरुषांच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (88.4) यवतमाळ जिल्ह्यातील पुरुषांची साक्षरता (89.41) सुध्दा जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रातील महिलांची साक्षरता (75.09%) पेक्षा यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांची साक्षरता (75.93%) सुध्दा जास्त आहे. म्हणजेच सर्वच दृष्टीकोनातून यवतमाळ जिल्ह्याची साक्षरता जास्त आहे. असे असले तरी यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता मात्र सर्वच बाबतीत कमी आढळते. महाराष्ट्रातील सरासरी साक्षरता 82.3 % आहे. तीच यवतमाळ जिल्ह्यातील 82.82 % आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता 76.13 % इतकी कमी आढळते. म्हणजेच जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा ती 6.69% नी कमी आढळते. महाराष्ट्रातील पुरुषांची सरासरी

साक्षरता 88.4% तीच यवतमाळ जिल्ह्यातील 89.41 % आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांची सरासरी साक्षरता 84.06% इतकी कमी आहे. म्हणजेच जिल्ह्याच्या पुरुषांच्या साक्षरतेपेक्षा ती 5.35 % नी कमी आहे. महाराष्ट्रातील महिलांची सरासरी साक्षरता 75.9 % आहे. तर यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांची सरासरी साक्षरता 75.93% आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता फक्त 67.96% आहे म्हणजे यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांच्या साक्षरतेपेक्षा ती 7.97% नी कमी आहे.

सारणी क्र. 1

महाराष्ट्र राज्य, यवतमाळ जिल्हा व यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता (2011)

जिल्हा व राज्य	साक्षरतेची टक्केवारी		
	एकूण	पुरुष	महिला
महाराष्ट्र राज्य	82.3	88.4	75.9
यवतमाळ जिल्हा	82.82	89.41	75.93
यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती	76.13	84.06	67.96

संदर्भ : यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2017 व भारताची जनगणना 2011

यवतमाळ जिल्ह्यातील साक्षरतेचे विश्लेषण

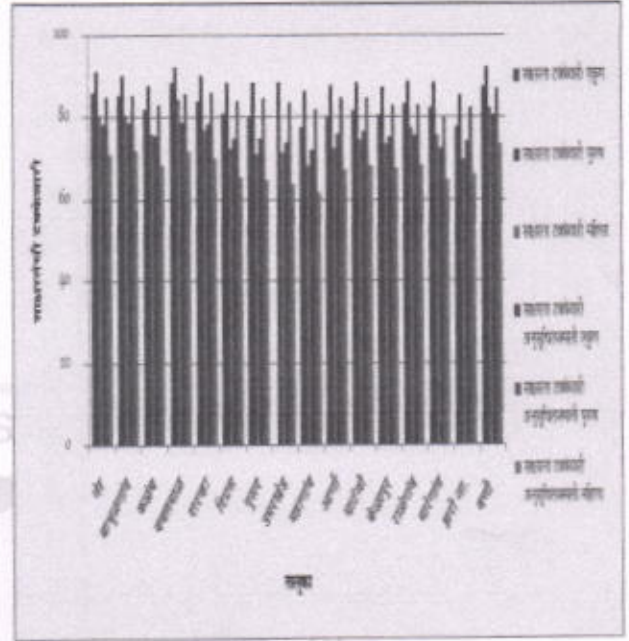
सारणी क्र. 2 मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालूक्यांची एकूण साक्षरता, पुरुषांची साक्षरता , स्त्रियांची साक्षरता व अनुसूचित जमातीची साक्षरता दिलेली आहे त्यावरून असे दिसते की, यवतमाळ जिल्ह्याची एकूण साक्षरता 82.82% आहे. जिल्ह्यामध्ये सार्वभौमिक साक्षरता यवतमाळ तालूक्यामध्ये असून ती 88.48% आहे. साक्षरतेच्या बाबतीत दुसरा क्रमांक वणी (87.61) तालूक्याचा व तिसरा क्रमांक नेर तालूक्याचा (86.12%) लागतो. जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी साक्षरता झरीजामणी (77.70) व महागांव (77.83) व पुसद (80.16%) तालूक्यात आहे. पुरुषांची सर्वात जास्त साक्षरता यवतमाळ (92.53%) वणी (92.50%) व नेर (91.30%) तालूक्यात आहे. तर पुरुषांची सर्वात कमी साक्षरता झरीजामणी (85.50%) महागांव (86.63%) व केळापूर (87.43%) तालूक्यात आहे. महिलांची सर्वात जास्त साक्षरता यवतमाळ (84.31%) वणी (82.50%) व नेर (80.72%) तालूक्यात आहे. तर महिलांची सर्वात कमी साक्षरता झरी जामणी (69.80%) महागांव (68.50%) व पुसद (71.19%) तालूक्यात आहे.

जिल्ह्यामध्ये सर्वच तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण तालुक्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा व जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा कमी आढळते. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता 76.13 % असून ती जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.82% पेक्षा) 6.69 % नी कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीची सर्वात जास्त साक्षरता वणी (80.60%) बाभुळगांव (79.02%) व यवतमाळ (72.68%) तालुक्यात असली तरी जिल्ह्याच्या सरासरी ती संबंधीत तालुक्यांच्या सरासरी पेक्षा खूप कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचितजातीची सर्वात कमी साक्षरता महागांव (72.25%) मारेगांव (72.68%) व उमरखेड (74.05%) या तालुक्यात आढळते. महागांव तालुक्याची अनुसूचित जमातीची साक्षरता जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरते पेक्षा 10.57% नी कमी आहे. तर मारेगांव तालुक्याची साक्षरता 10.14% नी कमी आहे.

जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांची सर्वाधिक साक्षरता वणी (87.22%) व दारव्हा(86.17%) आहे. तर सर्वात कमी साक्षरता मारेगांव (80.21%) व महागांव (82.07%) तालुक्यात आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये प्रत्येक तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांपेक्षा अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण खूप कमी आहे.

सारणी क्र. 2.

यवतमाळ जिल्हा : तालुकानिहाय एकूण, पुरुष, महिला व अनुसूचित जमातीच्या पुरुष व महिलांची साक्षरता 2011

जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी साक्षरता अनुसूचित जमातीच्या महिलांची आहे. एकाही तालुक्यातील महिलांची साक्षरता 74s पेक्षा जास्त नाही. अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे सर्वाधिक प्रमाण वणी (73.74s) बाभुळगांव (72.36s) यवतमाळ (71.87s) तालुक्यात असून ते जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 9.08s, 10.46s , 10.95s नी कमी आहे. तर त्याच तालुक्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 13.87 s 13.16s , 16.61s,नी कमी आहे. जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांची अवस्था तर आणखीच बिकट आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता महागांव (62.06s) उमरखेड(64.02s) व मारेगांव (64.99s) या तालुक्यामध्ये सर्वात कमी असून ती जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.82s) अनुक्रमे 20.76 , 18.8s व 17.83 नी कमी आढळते. तर त्याच तालुक्यातील सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 15.77s , 16.36s व 17.29s नी कमी आढळते. सरांशाने असे म्हणता येईल की, यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता तर कमी आहेच त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता अतिशय कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता कमी असण्याचे कारण गरिबी व सुविधांचा अभाव हे आहे.तसेच यांचे वास्तव्य डोंगराळ भागात आहे.

अ.क्र.	तालुका	साक्षरता टक्केवारी					
		एकूण	पुरुष	महिला	अनुसूचितजमाती		
					एकूण	पुरुष	महिला
1	नेर	86.12	91.30	80.72	78.53	85.02	71.44
2	बाभुळगांव	85.52	90.30	80.50	79.02	85.46	72.36
3	कळंब	82.03	87.76	76.09	75.84	82.88	68.61
4	यवतमाळ	88.48	92.53	84.31	78.85	85.71	71.87
5	दारव्हा	84.03	90.42	77.28	78.41	86.17	70.39
6	दिवस	80.88	88.74	72.55	75.20	84.25	65.69
7	पुसद	80.16	88.64	71.19	75.19	84.76	65.18
8	उमरखेड	80.38	88.67	71.69	74.05	83.60	64.02
9	महागांव	77.83	86.63	68.50	72.25	82.07	62.06
10	जाणी	80.36	87.82	72.57	76.19	84.77	67.34
11	घाटंगी	81.65	88.50	74.57	76.67		68.63
12	केळापुर	80.67	87.43	73.78	75.53	83.19	67.80
13	राळेगांव	83.31	88.83	77.56	75.93	82.99	68.58
14	मारेगांव	82.28	88.41	75.92	72.68	80.21	64.99
15	झरी जा.	77.70	85.50	69.80	74.28	82.33	66.32
16	वणी	87.61	92.50	82.41	80.60	87.22	73.74
	जिल्हा	82.82s	89.41	75.93	76.13	84.06	67.98

संदर्भ - यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यवतमाळ

निष्कर्ष

- 1) यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात साक्षरतेमध्ये विषमता आहे.
- 2) यवतमाळ जिल्ह्यातील स्त्रि -पुरुष साक्षरतेमध्ये विषमता असून प्रत्येक तालुक्यात महिलांची साक्षरता कमी आहे.
- 3) यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये सरासरी साक्षरता व अनुसूचित जमातीची साक्षरता यामध्ये विषमता असून प्रत्येक तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीची साक्षरता कमी आहे.
- 4) यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात अनुसूचित जमातीमधील स्त्रियांची साक्षरता अतिशय कमी आहे आणि त्यामूळे अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता कमी आहे.
- 5) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या साक्षरतेकरिता विशेष योजना राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) महाराष्ट्र शासन : यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोच 2017, सांख्यिकी कार्यालय मुंबई .
- 2) यवतमाळ जिल्हा जणगणना अहवाल 2001 व 2011
- 3) Deshpande C.D &1970) " Geography of Maharashtra" 'National Book trust publication New Delhi
- 4) Gove. Of India 2011 Primary Census Hand Book Yavatmal Dist. Publish by census of India

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

वर्धा जिल्ह्यातील (महाराष्ट्र राज्य) नागरी केंद्रातील लोकसंख्यावाढीचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. किशोर भारोतराव ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

ता.तिवसा जि.अमरावती

सारांश :

नागरीकरण हे विकासाचे प्रमाणक आहे. जागतीक स्तरावर नागरी लोकसंख्येमध्ये सतत वाढ होत आहे. 1960 मध्ये जगामध्ये 34 S नागरी लोकसंख्या होती ती 1941 मध्ये 54S झाली. जगामध्ये कमी विकसीत प्रदेशामध्ये नागरीकरण झपाट्याने होत असून नागरी लोकसंख्या वाढत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे

बीजसंज्ञा : नागरी केंद्र, नागरी लोकसंख्या व लोकसंख्या वाढ दर

प्रास्ताविक :

नागरीकरण हे विकासाचे प्रमाणक आहे. सामान्यपणे जगामध्ये व भारतामध्ये असे दिसते की ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा नागरी क्षेत्रमध्ये लोकसंख्येची वाढ जास्त प्रमाणात होत आहे. वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की जिल्ह्यामध्ये सुध्दा ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा नागरी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या वाढ होत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील सन 2001 ते सन 2011 पर्यंत झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दीष्टे :-

- 1) वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
- 2) वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील 2001 ते 2011 या कालावधीत झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रदेशातील, नागपूर विभागातील वर्धा हा जिल्हा आहे. वर्धा जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 20⁰18' उत्तर अक्षवृत्त ते 21⁰21' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत असून रेखावृत्तीय विस्तार 78⁰33' पूर्व रेखांश ते 79⁰ 15' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या आग्नेय दिशेला चंद्रपूर

जिल्हा, उत्तरेला व इशान्येला नागपूर जिल्हा, पश्चिम दिशेला अमरावती जिल्हा, दक्षिण व नैऋत्य दिशेला यवतमाळ जिल्हा आहे. वर्धा नदीच्या काठावर हा भूभाग येतो म्हणून या जिल्ह्याला वर्धा असे नाव पडले आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भाग उंच संखल असून (कारंजा, आर्वा , आष्टी तहसिल चा भाग) उर्वरीत भाग सपाट आहे. वर्धा ही या जिल्ह्याची प्रमुख नदी असून ती जिल्ह्याच्या उत्तर व पश्चिम सिमेवरून वाहते. या शिवाय यशोदा, वेणा, बोर ,धाम इ. नद्या जिल्ह्यातून वाहतात. वर्धा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 6309 चौ. कि.मी. आहे. जिल्ह्याचे हवामान मोसमी प्रकारचे आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण आठ तालुके आहेत.

2011 च्या जनगणेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 1300774 व्यक्ती आहे. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ग्रामीण लोकसंख्या 877474 असून नागरी लोकसंख्या 423300 व्यक्ती आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 67.5 S व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण 32.25 आहे. 2011 नुसार जिल्ह्यामध्ये एकूण 6 शहरे व 7 गणना शहरे असे एकूण 13 नागरी केंद्र आहेत.

अभ्यास स्रोत व पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनाकरिता दुय्यम प्रकारच्या सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधाकरिता वर्धा जिल्हा जणगणना अहवाल व जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे.

नागरी केंद्रातील लोकसंख्यावाढ मोजण्यासाठी खालील सूत्राचा वापर केलेला आहे. सांख्यिकीय माहिती सारणी मध्ये दाखविली असून ती आलेख दर्शविली आहे.

$$r = \frac{pn - po}{po} \times 100$$

r = लोसंख्येची वाढ

pn = चालू वर्षाची लोकसंख्या

po = अधाराभूत वर्षाची लोकसंख्या

नागरी केंद्रीतील लोकसंख्येचे विवरण :

2001 च्या जणगणेनुसार जिल्ह्यामध्ये एकूण 7 नागरी केंद्र होती. 2011 नुसार त्यामध्ये 6 केंद्राची वाढ करण्यात आली आहे. अभ्यास क्षेत्रामध्ये एकूण 13 नागरी केंद्रे आहेत. ही केंद्रे सारणी क्रमांक 1 प्रमाणे आहेत. या केंद्रांपैकी वर्धा केंद्रामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या असून 2011 नुसार या केंद्राची लोकसंख्या 106444 व्यक्ती आहे. दुसऱ्या क्रमांकाचे नागरी केंद्र हिंगणघाट असून या केंद्राची लोकसंख्या 101805 व्यक्ती आहे. तिसऱ्या क्रमांकाचे नागरी केंद्र आर्वा असून या केंद्राची लोकसंख्या 42822 व्यक्ती आहे. पुलगांव या शहराचा चौथा क्रमांक असून लोकसंख्या 33925 व्यक्ती आहे. पाचवा क्रमांक पिंप्री मेघे या केंद्राचा असून लोकसंख्या 23661 व्यक्ती आहे. यानंतर अनुक्रमे सिंदीमेघे (20956), बोरगांव मेघे (19759), देवळी (19288), सावंगी मेघे (14934) सिंदी (12858), नालवाडी (12119) या केंद्राचा क्रमांक लागतो. जिल्ह्यामध्ये मसाळा (8883) वरूड (6386) या नागरी केंद्राची लोकसंख्या सर्वात कमी आहे.

नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढ :

सारणी क्रमांक 1 मध्ये वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रांतील सन 2001 ते 2011 या कालावधीत झालेली वाढ दिलेली आहे जिल्ह्यामध्ये 2001 च्या जनगणनेमध्ये वर्धा, आर्वा, हिंगणघाट, सिंदी, देवळी, पुलगांव व सिंदी मेघे अशी सातच नागरी केंद्र होती. 2001 मध्ये पिंप्री मेघे, वरूड मसाळा, नालवाडी, बोरगांव मेघे व सावंगी मेघे अशी सहा शहरे घोषित करण्यात आली त्यामुळे त्यांची लोकसंख्या वाढ दर्शविली नाही.

सारणी क्रमांक 1 वरून असे लक्षात येते की, वर्धा जिल्ह्यामध्ये शहराच्या लोकसंख्यावाढीमध्ये फार तफावत आहे. जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या वाढ सिंदीमेघे या शहरामध्ये झालेली असून ती 34.73% आहे सिंदी मेघेची 2001 ची लोकसंख्या 15554 व्यक्ती होती. ती 2011 मध्ये 20956 इतकी झाली. सिंदी मेघे हे शहर वर्धा या मुख्य शहराला लागून असल्यामुळे सिंदी मेघे शहराची लोकसंख्या अतिशय झपाट्याने वाढलेली आढळते. देवळी या शहराची लोकसंख्या वाढ जिल्ह्यामध्ये दुसऱ्या क्रमांकाची असून ती 21.48 % इतकी आहे. देवळी शहराची लोकसंख्या 2001 मध्ये 15878 होती ती 2011 मध्ये 19288 व्यक्ती झाली. वर्धा शहरापासूनचे कमी अंतर, वाहतूकीचा व औद्योगिक विकास यामुळे या शहराची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आढळते. हिंगणघाट

शहराची 2001 ची लोकसंख्या 92342 होती ती 2011 मध्ये 101805 व्यक्ती झाली.

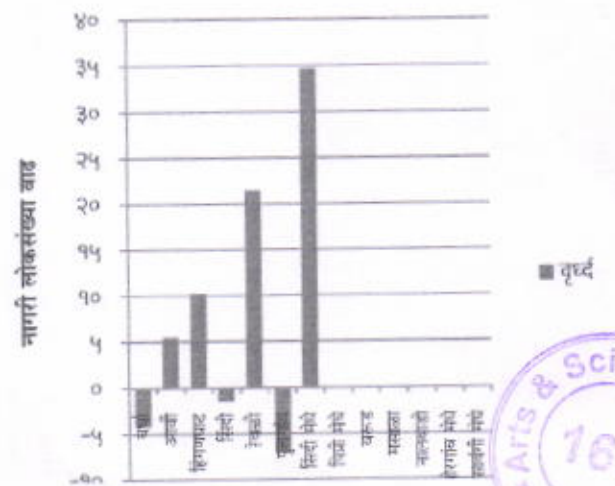
सारणी क्र. 1

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येचे वितरण आणि वाढ (2001 - 2011)

अ.क्र.	तालुका	वर्ष 2001 द्रव	वर्ष 2011 द्रव	वृद्धीदर %
1	वर्धा	111118	106444	-4.21
2	आर्वा	40575	42822	5.54
3	हिंगणघाट	92342	101805	10.25
4	सिंदी	13052	12858	-1.49
5	देवळी	15878	19288	21.48
6	पुलगांव	36522	33925	-7.11
7	सिंदी मेघे	15554	20956	34.73
8	पिंप्री मेघे	-	23661	-
9	वरूड	-	6386	-
10	मसाळा	-	8883	-
11	नालवाडी	-	12119	-
12	बोरगांव मेघे	-	19759	-
13	सावंगी मेघे	-	14394	-
		325041	423300	

संदर्भ : वर्धा जिल्हा जनगणना अहवाल व जिल्हा समाजिक आर्थिक समालोचन वर्षा 2001 व 2011

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येचे वितरण आणि वाढ (2011)

संदर्भ : वर्धा जिल्हा जनगणना अहवाल व जिल्हा समाजिक आर्थिक समालोचन वर्षा 2001 व 2011

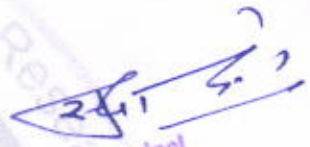
शहराची लोकसंख्या वाढीचा दर 10.25 टक्के इतका आहे. आर्वी शहराची 2001 ची लोकसंख्या 40575 होती ती 2011 मध्ये 42822 व्यक्ती इतकी झाली. शहराच्या लोकसंख्या वाढीचा दर 5.54 इतका आहे. वर्धा, सिंदी व पुलगांव या तीन शहरांची लोकसंख्या 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये घटलेली आहे. या तीनही शहरांचा लोकसंख्या वाढीचा दर ऋणात्मक आहे. वर्धा शहराची 2001 ची लोकसंख्या 111118 व्यक्ती होती ती 2011 मध्ये 106444 इतकी झाली. लोकसंख्या वाढीचा दर -4.21 % इतका आहे. शहरातील लोकसंख्येचे सिमाभागातील शहरामध्ये झालेले स्थलांतर, व लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण यामुळे या शहराची लोकसंख्या घटलेली आहे. त्याच प्रमाणे सिंदी या शहराची लोकसंख्या वाढ - 1.49% व पुलगांव या शहराची लोकसंख्या वाढ - 7.11% इतकी आहे म्हणजेच लोकसंख्या घटलेली आहे. या दोन्ही शहरांची लोकसंख्या घटण्याचे प्रमुख कारण हे आहे की या शहरांना प्रशासकिय दर्जा नाही, तसेच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाही. वर्धा या प्रमुख शहरापासून अंतर जास्त आहे त्यामुळे या शहरातील लोकसंख्या इतर शहरामध्ये स्लांतरीत झाल्यामुळे या दोन्ही शहरांची लोकसंख्या कमी झालेली आढळते.

निष्कर्ष :

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रांमधील लोकसंख्या मध्ये व लोकसंख्या वाढीच्या दरामध्ये कमालीची विषमता आढळते. वर्धा हे जिल्ह्यातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे शहर असून देखील त्या शहरांची लोकसंख्या वाढ ऋणात्मक आहे. शहरातील प्रचंड जागेच्या किमती व प्रदूषण यामुळे ही घट झालेली आहे. या सोबतच सिंदी व पुलगांव या शहरामध्ये सेवा सुविधांच्या अभावामुळे लोकसंख्या घट झालेली आढळते. वर्धा शहरामध्ये शिक्षण आरोग्य वाहतूक बाजारपेठ, मनोरंजन इत्यादी सेवा उपलब्ध आहेत परंतु जागेच्या किमती जास्त असल्यामुळे शहराला लगत असलेल्या शहरात उदा. सिंदी मेघे, पिंपरीमेघे, सांवंगी मेघे, बोरगांव मेघे, वरूड नालवाडी, मसाळा, राहणे लोक पसंत करतात म्हणूनच ही शहरे उदयास आली आहेत.

संदर्भ :

- 1) जिल्हा जणगणना अहवाल 2001 व 2011
- 2) Deshpande C.D. (1970) : Geography of Maharashtra National Book Trust Publication New Delhi
- 3) Gov. of India (2011) Dist Census Hand Book Wardha Dist. Publish by Census of India
- 4) Gove. Of Maharashtra (2017) Dist. tatistical Abstract and SocioEconomic Review Wardha Dist.
- 5) Jyostana M. Shivarkar (2018) Population Growth in Urban Center in Yavatmal Dist Auyushi International Journal Valume V.

Principal
Arts & Science College
Kaha

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटन प्रकल्पाचा भौगोलिक

अभ्यास

सुनील आखरे

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

(महाराष्ट्र) भारत

सारांश

आधुनिक काळात 'कृषी-पर्यटन' जगामधील शहरी लोकांमध्ये लोकप्रिय होत आहे. कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतामधून अतिरिक्त उत्पन्न मिळते त्याचबरोबर स्थानिक लोकांना रोजगार सुद्धा प्राप्त होतो. 'कृषी-पर्यटन' ही अतिशय साधी संकल्पना आहे. यामध्ये शहरी पर्यटक एक किंवा दोन दिवसाकरिता शेतावर मुक्काम करतात. तेथील शेती मधील कामाचा अनुभव घेतात वेलगाडी सवारी, र सवारीचा अनुभव घेणे, पतंग उडवणे, तेथील परंपरागत खाद्य पदार्थांचा आस्वाद घेणे, परंपरागत कपडे परिधान करणे, तेथील स्थानिक संस्कृती समजून घेणे, स्थानिक संगीत वाद्य व नृत्याचा आस्वाद घेणे, शेतातील ताजे पदार्थ खरेदी करणे इ. गोष्टींचा अनुभव घेतल्या जातो. महाराष्ट्रामध्ये विदर्भातील शेतकरी जास्त आत्महत्या करतात त्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत येथील शेतकऱ्यांसाठी 'कृषी-पर्यटन' हा व्यवसाय जास्त गरजेचा आहे. भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्य 'कृषी-पर्यटन' व्यवसायाच्या विकासामध्ये अग्रेसर आहे. भारतातील कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये 'कृषी-पर्यटन' व्यवसायाची संकल्पना अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे कारण कृषी-पर्यटन मध्ये स्थानिकांचा मुख्यतः गरीब शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढल्यास स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास होऊन गरीबी कमी होण्यास मदत होते. कृषी-पर्यटन हे शेतकऱ्यांचे अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन असून, यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होते तसेच शैक्षणिक मूल्य व सांस्कृतिक आदानप्रदान होते.

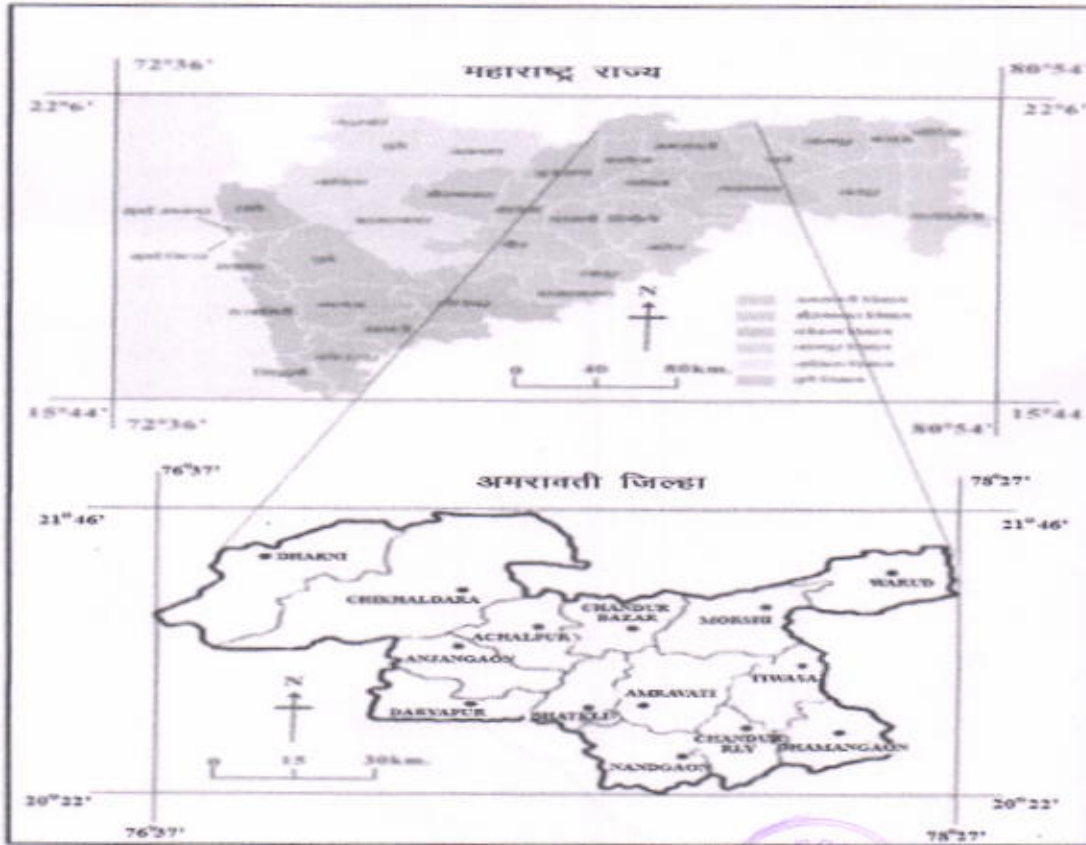
सुनील आखरे

1Page

अभ्यास क्षेत्र

भौगोलिक दृष्ट्या अमरावती जिल्हा विदर्भाच्या उत्तर मध्य भागात येतो. अमरावती जिल्हाचा विस्तार $20^{\circ}22''$ उत्तर ते $21^{\circ}46''$ उत्तर अक्षवृत्त आणि $76^{\circ}37''$ पूर्व ते $78^{\circ}27''$ पूर्व रेखावृत्त आहे. अमरावती जिल्हाच्या उत्तरेला मध्य प्रदेशातील सातपुडा पर्वत रांगा असून या पर्वत रांगांच्या पायथ्याशी अमरावती जिल्हातील मेळघाट, प्रदेश येतो. अमरावती जिल्हाच्या पूर्वेला वर्धा जिल्हा, पश्चिमेला अकोला जिल्हा आणि दक्षिणेला यवतमाळ जिल्हा आहे, (नकाशा क्र.१) अमरावती जिल्हाचे क्षेत्रफळ 12212 चौ. कि.मी. असून महाराष्ट्राच्या 3.96% क्षेत्र या जिल्ह्याने व्यापलेले आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्हाची लोकसंख्या 2666885 आहे. अमरावती जिल्ह्यामध्ये 14 तहसील असून 1693 आबाद गावे आहेत.

सुनील आखरे

3P age

(नकाशा क्र. १)

आकडेवारीचे विश्लेषण

सर्वेक्षण करित असतांना १५० उत्तरदात्यांना नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. हे १५० उत्तरदाते वेगवेगळ्या कुटुंब, संघटना व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करतात. यामध्ये कुटुंबाचे प्रतिनिधित्व करणारे १२५, संघटना चे प्रतिनिधित्व करणारे १५ व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करणारे १० उत्तरदाते होते. हे उत्तरदाते मुख्यतः शहरी भागातील असून त्यांचे वय २१ ते ५८ वर्ष आहे. यातील बहुतांश उत्तरदाते हे कमी सामाजिक सहभाग असणारे आहे. प्रश्नावलीचे वितरण करून आकडेवारी गोळा करण्यात आली. एकूण उत्तरदात्यांपैकी ५०% उत्तरदात्यांना कृषी-पर्यटनाबाबत फारशी माहिती नव्हती तसेच त्यातील ३/४ उत्तरदात्यांना कृषी-पर्यटनाला येण्यास इच्छुक आहे. एकूण उत्तरदात्यांपैकी सुमारे ६४% उत्तरदाते शेतामधील कृषी क्रियांमध्ये सहभागी होण्यास इच्छुक आहे तर ६०% उत्तरदाते ग्रामीण लोकांसोबत संवाद साधण्यास इच्छुक आहे. खालील प्रश्न विचारले असता पुढील सारणी प्रमाणे उत्तर मिळालीत

१) कृषी-पर्यटनाचे स्थळ किती अंतरावर आपण पसंत कराल ?

अ.क्र.	उत्तरदाते गट	अंतर			एकूण
		< २५ कि.मी.	२५ - ५० कि.मी.	> ५० कि.मी.	
१	कुटुंब	३१	४३	५१	१२५
२	व्यवसायिक संस्था	३	४	३	१०
३	संघटना	४	४	७	१५
	एकूण	३८	५१	६१	१५०

सारणी क्र.१

वरील सारणी . १ वरून असे स्पष्ट होते की, वेगवेगळ्या उत्तरदात्यांच्या गटाने ५० कि.मी. पेक्षा जास्त अंतराला प्राधान्य दिले. कारण पर्यटक कृषी-पर्यटनासोबतच सहलीचा सुद्धा आनंद लुटण्यास प्राधान्य देतात. केवळ व्यवसायिक संस्थानी अमरावती पासून २५ ते ५० कि.मी. अंतराला प्राधान्य दिले

सुनील आखरे

4Page

२) एका दिवसाकरिता प्रति व्यक्ती किती रुपये खर्च करण्यास तयार आहे?

अ.क्र.	उत्तरदाते गट	एका दिवसाकरिता प्रति व्यक्ती रुपये खर्च करण्यास तयार			
		< ५०० .	५०० - १०००	> १००० .	एकूण
१	कुटुंब	४१	६२	२२	१२५
२	व्यवसायिक संस्था	२	५	३	१०
३	संघटना	५	७	३	१५
	एकूण	४८	७४	२८	१५०

सारणी .२

वरील सारणी . २ वरून असे स्पष्ट होते कि, सर्वच गटातील उत्तरदात्यांची प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ५०० ते १००० रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे. काही कृषी-पर्यटनाशी संबंधित तज्ञाशी चर्चा केली असता तसेच इंटरनेटवर कृषी-पर्यटनाच्या किमतीचा अभ्यास केला असता १० ते १५ लोकांच्या गटाकरिता प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ६०० ते ८०० रु. किंमत आढळली.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाचे पुढील निष्कर्ष आहे.

- ❖ अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाकरिता वरुड मोर्शी चांदूरवाजार व अचलपूर तहसील मधील सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याचा भाग भौगोलिक दृष्टीने आदर्श आहे.
- ❖ एकूण उत्तरदात्यांपैकी सुमारे ६४% उत्तरदाते शेतामधील कृषी क्रियांमध्ये सहभागी होण्यास इच्छुक आहे तर ६०% उत्तरदाते ग्रामीण लोकांसोबत संवाद साधण्यास इच्छुक आहे.
- ❖ मागील दोन वर्षात कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांचे २०ते ३०% उत्पन्नात वाढ झाली
- ❖ वेगवेगळ्या उत्तरदात्यांच्या गटाने अमरावती पासून ५० कि.मी. पेक्षा जास्त अंतराला प्राधान्य दिले.

सुनील आखरे

5P age

- ❖ सर्वच गटातील उत्तरदात्यांची प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ५०० ते १००० रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे.
- ❖ कृषी-पर्यटनाने रोजगाराची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास वाव आहे.
- ❖ कृषी-पर्यटनामुळे स्थानिक कृषी उत्पन्नाविषयी व शेत जमिनीच्या उपयोग बाबत जागरूकता निर्माण होते.
- ❖ अमरावती जिल्ह्यातील लहान शेतकऱ्यांच्या अस्तित्वासाठी कृषी-पर्यटन उपयुक्त ठरणार आहे.

BIBLIOGRAPHY:

- 1) Agri Tourism Development Corporation India (ATDC), official website : <http://www.agritourism.in>
- 2) Barbuddhe S. B., N.P. Singh, Agro-Eco-Tourism: A New Dimension to Agriculture, Technical Bulletin no. 46, Indian Council of Agricultural Research, 2014
- 3) Kumbhar, Vijay M., Agro-Tourism Scope and Opportunities for the Farmers in Maharashtra (February 9, 2010). India stat, September-October 2009.
- 4) Sharma Swati, Divya Vyas ' Agro tourism : Imminant sunrise setor for Rural development 'SAMZODHANA – "Journal of Management Research , Vol 2, Issue 1, March 2014 pg. 235-245
- 5) Shembekar Prasanna., "A study on growth and future scope of Agri-tourism projects in Nagpur District" GE-International Journal of Management Research ISSN (O): (2321-1709), ISSN (P): (2394-4226), IF-4.88 Volume 4, Issue 4, April 2016.
- 6) Vidarbha Intensive irrigation Development Programme, Operational Guidelines, Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Govt. of India, New Delhi, 2012.
- 7) Walke S.G., "Critical Study of Agri-tourism Industry in Maharashtra, synopsis on research paper, Symbiosis International University Pune 2013.

भौगोलिक दृष्टीने अमरावती जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या चांदूर बाजार, अचलपूर, मोर्शी व वरुड तहसील मधील शेतामध्ये 'कृषी-पर्यटनाला जास्त वाव आहे. कृषी-पर्यटनाच्या विकासासाठी कृषी उत्पन्नाविषयी जागृती व शेतजमीनीचा योग्य वापर करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना

'कृषी-पर्यटन' हे पर्यटन ग्रामीण संस्कृतीवर आधारित असून आधुनिक काळामध्ये पर्यटकांना ग्रामीण संस्कृतीचे आकर्षण असल्यामुळे पर्यटक कृषी-पर्यटनाकडे आकर्षित होत आहे त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन पत्रात पर्यटकांच्या आकांक्षांचे अध्ययन करण्यात आले आहे. यामुळे कृषी-पर्यटनाचा विकासा बरोबर आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास मदत होईल. प्रस्तुत संशोधन पत्रात कृषी-पर्यटनाची सद्यस्थिती, विकास व भावी संभाव्यता यांच्या सोबतच अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटन प्रकल्पाची स्थिती या विषयीचे अध्ययन करण्यात आले आहे. कृषी-पर्यटनाने रोजगाराची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत असल्यामुळे शहराकडे होणाऱ्या स्थलांतरामध्ये घट होते. अमरावती जिल्ह्यातील शेतकरी आर्थिक संकटामध्ये असल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकासाच्या संधी शोधणे गरजेचे आहे.

बीजसंज्ञा

कृषी-पर्यटन, कृषी क्रिया

उद्दिष्टे

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाचा विकास व संभाव्यता शोधणे.

संशोधन पद्धती

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाचा विकास व संभाव्यता शोधण्याकरिता कृषी-पर्यटनाशी संबंधित आकडेवारी व माहिती मिळविण्यासाठी विविध स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. या संशोधनाकरिता प्राथमिक तसेच द्वितीय आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक आकडेवारीकरिता १५० उत्तरदात्यांना नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. हे १५० उत्तरदाते वेगवेगळ्या कुटुंब, संघटना व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करतात. आकडेवारी संकलित करण्यासाठी एक छोटी प्रश्नावली तयार करण्यात आली. या प्रश्नावली मध्ये कृषी-पर्यटनाशी संबंधित प्रवासाचे किती अंतराला व एका व्यक्तीस एका दिवसाकरिता येणाऱ्या किती खर्चाला प्राधान्य देतात याविषयी प्रश्न विचारण्यात आले. द्वितीय माहिती संशोधन पत्रिका व वृत्तपत्रातील लेख आणि ICAR, ATDC व MTDC यांच्या अधिकृत websites वरून घेतली.

सुनील आखरे

2P a g e

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

HORIZON PALAESTRA

International Journal of Health, Sports and Physical Education

June 2019

EDITOR IN CHIEF
Dr. S.N. Singh

INDEX

1)	PREDICTORS OF PHYSICAL ACTIVITY AND EXERCISE HABITUATION.... Dr. Hairul Anuar Hashim (Malaysia)	07
2)	HEALTH THREAT & PREVENTION OF NON-COMMUNICABLE DISEASES IN..... Professor Dr. Chen Chee Keong (Malaysia)	08
3)	SAGO SUPPLEMENTATION FOR EXERCISE PERFORMED IN A Dr. Mohd Rahimi Che Jusoh (Malyasia)	09
4)	SCIENCE OF INDIAN TRADITIONAL YOGA PRACTICES IN MODERN ERA Dr. K. Chandraekaran (Madurai)	10
5)	EFFECT OF EXERCISE AND ANTIOXIDANTS ON OXIDATIVE STRESS Dr. Maibam Nodiyachand Singh (Manipur)	16
6)	INDIAN PREKSHA MEDITATION A PART OF YOGA FOR HEALTHY LIFE STYLE Dr. Bappasaheb Maske, Sheela Maske	22
7)	STUDY ON EFFECT OF COMPLEX AND CONTRAST TRAINING ON BACK Dr. Anjali P Thakare, Dr.Chetak Shende	27
8)	EFFECT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL ... Dr. Sandeep Jagannath Jagtap	32
9)	CHOICE OF SCHOOL IN THE MODERN TRENDS OF ECONOMIC DEVELOPMENT... Akoijam Sunita Devi, Maibam Singh	37
10)	DR. AMBEDKAR : SUBALTERN PERSPECTIVE TO INDIAN HISTORY AND SOCIETY Mr. Devesh M. Kamble	44
11)	OUTCOMES OF SPORTS MANAGEMENT & ADMINISTRATION Dr. Ashok M. Waghmare	51
12)	A STUDY ON THE EFFECT OF SURYA NAMASKAR TRAINING ON THE INCREASE THE LEVEL OF PERFORMANCE IN ENDURANCE Dr. Netaji Muley, Shrinivas Motiyale	56
13)	INNOVATIVE AND QUALITATIVE RESEARCH TOPICS IN EMERGING ERA Dr. Deelipsing S. Nikumbh	59
14)	IMPLEMENTATION PROCESS OF GOODS AND SERVICE TAX IN INDIA Dr S. V. Gande	66
15)	ANTIMICROBIAL STUDY OF RHIZOME EXTRACTS OF CURCUMA LONGA Gulve Rekha M.	72
16)	EXERCISE: FOR HUMAN WELLBEING Dr. Hemant Verma	79

49)	USE OF INTERNET AS A TOOL FOR RESEARCH IN SPORTS Mrs. Archana	280
50)	YOGIC NUTRITIONAL STATUS AND DIET OF SCHOOL STUDENTS Ms. Manisha Limbaji Pratale	284
51)	ECONOMIC AFFAIRS IN INDIA-CHINA RELATIONS Vikrant Kawale, Dr. M.L. Sali	288
52)	YOGA AND HEALTH Dr. Mrs. S. A. Bajpai	294
53)	EFFECT OF STRENGTH TRAINING ON WRIST AND SHOULDER STRENGTH.... Shalini Bharti, Narasimha Murthy, B.C. Kapri	299
54)	INFLUENCE OF YOGIC PRACTICES ON SELECTED PSYCHOLOGICAL Dr. Ashok Zala	304
55)	EFFECT OF SAND AND LAND PLYOMETRIC TRAINING ON SPEED AND EXPLOSIVE... Dr. Umesh Rathi	307
56)	STUDY OF SOCIO-ECONOMIC BACKGROUND OF INTERCOLLEGIATE WOMEN... Dr. Netaji Muley, Shrinivas Motiyele	311
57)	गांधी - शिक्षा के विचार डॉ. प्रतिमा कृष्णा श्रीपत	315

EFFECT OF SAND AND LAND PLYOMETRIC TRAINING ON SPEED AND EXPLOSIVE POWER AMONG BASKETBALL PLAYERS

Dr. Umesh Jugalkishor Rathi

Arts and Science College, Kurha, Amravati

E-mail-Umeshrathisir@gmail.com

Abstract

The purpose of this study was to compare the effects of 2 different training protocols- Sand and Land Plyometric training on vertical jump and speed among basketball players. Thirty subjects were randomly assigned between 18 and 21 years of Arts and Science college Kurha, Amravati as participants to 1 of 3 groups: Sand Plyometric training group (n = 10), Land Plyometric training group (n = 10), and control group (n = 10). 12 weeks of training, 3 days a week was employed on the subjects and Pre & post test on vertical jump and speed was administered. Data were analyzed by analysis of co-variance (ANCOVA). Schiff's test was used as a post hoc test to determine which of the paired mean differ significantly. Results showed that all training treatments elicited significant ($p < 0.05$) improvement in all tested variables. However, the Sand Plyometric training group produced improvements in vertical jump performance and leg strength that were significantly greater performance in compare with the land and control group. This study provides support for the use of a traditional and plyometric drills to improve vertical jumping ability and explosive performance in general.

Keywords: plyometric training, speed, explosive power

Introduction

Plyometric training consists of quick, explosive movements designed to increase speed and power. This can be achieved through performing multiple exercises that focus on training our bodies and brains to activate more muscle fibres, more quickly, in order to increase the efficiency and speed of our muscle contractions. Plyometric drills usually involve stopping, starting, and changing directions in an explosive manner. These movements are components that can assist in developing agility (Craig, 2004; Miller *et al.*, 2001). Agility is the ability to maintain or control body position while quickly changing direction during a series of movements. Agility training is thought to be a reinforcement of motor programming through neuromuscular conditioning and neural adaptation of muscle spindles, Golgi tendon organs, and joint proprioceptors (Craig, 2004, Potteiger *et al.*, 1999). By enhancing balance and control of body positions during movement, agility theoretically should improve. Sand training is, first and foremost training with a great option for developing strength and power, building lower body muscle and creating specific adaptations for competition (Palfrey M.2012). Plyometric training on a sand surface can play a role in shock absorption and reduce stress

on bones and tissues (Bishop, 2003). However, the friction and instability of sand can induce negative effects on stretch shortening cycle, decreases in the myotatic reflex, degradation of elastic energy potentiating and an increase in the amortization phase resulting in performance decrements (Giatsis, Kollias, Panoutsakopoulos, & Papaiakevou, 2004; Impellizzeri, *et al.*, 2008). plyometric is a means of encouraging the muscle to achieve maximal force rapidly and therefore serving to increase explosive-reactive power through a range of motion and is a popular training approach (lockwood, 2004) since its introduction in the early 1980s, two forms of plyometrics have evolved in the original version of plyometrics, created by russian scientist yuri verkhoshansky, it was defined as the shock method. in this, the athlete would drop down from a height and experience a "shock" upon landing. this in turn would bring about a forced eccentric contraction which was then immediately switched to a concentric contraction as the athlete jumped upward. The landing and takeoff are executed in an extremely short period of time, in the range of 0.1–0.2 second. The shock method is the most effective method used by athletes to improve their speed, quickness, and power after development of a strong strength base.

Materials and methods

Thirty men basketball players were randomly assigned between 18 and 21 years of Arts and Science college Kurha, Amravati as participants to 1 of 3 group's, The Plyometric training program is designed and is divided into three groups mainly, I Sand Plyometric training (n = 10), group II Land Plyometric training (n = 10), and group III control (n =10). The Plyometric training box is 40cm height and 80cm with. The land Plyometric box is placed a smooth surface and sand Plyometric box is placed a designed Pit with filtered river sand the size of the pit 3feet length, 3feet Width and 2feet depth. Subjects in each training group trained 3 days per week. A session and 60 min per day. All subjects continued with their normal Basketball training and games.

Table 1: Analysis of Variance & Covariance of Pre, Post and Adjusted Post Test on Speed

	CG	ATWG	ATWOG	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-ratio
Pre-Test Means SD (±)	7.40	7.45	7.45	BG	0.005	02	0.002	0.01
	0.30	0.30	0.30	WG	8.04	56	0.40	
Post - Test Means SD (±)	7.40	6.70	7.15	BG	5.00	02	2.40	14.25
	0.30	0.40	0.40	WG	10.10	56	0.15	
Adjusted Post – Test Means	7.40	6.70	7.15	BG	5.3	02	2.50	58.70
				WG	2.40	55	0.03	

* Significant at 0.05 level

Table 1 shows the pre-test means of CG, SPTG, and LPTG on speed. The F-value needed for significance for df (2, 56) at ≤ 0.05 level was 3.15. The obtained F-value for the pre-test mean on speed was 0.05 which was not found to be significant. In post test analysis the F-ratio on the speed variable was 14.25. The analysis of covariance adjusted the differences in pre test means with post test means between the Sand and land plyometric training and control groups. The F-value needed for significance for df (2, 55) at ≤ 0.05 levels was. The F-value obtained from testing the adjusted means between the Sand and land plyometric training and control groups on speed was 58.70 which was statistically significant.

Table 2: Analysis of Variance & Covariance of Pre, Post and Adjusted Post Test on Explosive power

	CG	ATWG	ATWOG	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-ratio
Pre-Test Means SD (\pm)	45.20	45.28	45.70	BG	8.09	02	4.05	0.11
	5.70	5.80	5.065	WG	1591.15	56	33.15	
Post - Test Means SD (\pm)	45.40	50.00	45.090	BG	130.75	02	65.35	1.86
	6.10	5.70	5.70	WG	1975.6	56	34.65	
Adjusted Post - Test Means	46.90	50.45	45.90	BG	203.85	02	100.94	160.2
				WG	35.60	55	0.60	

Significant at 0.05 level

Table 2 shows that the pre-test means of CG, SPTG, and LPTG on explosive power. The F-value needed for significance for df (2, 56) at ≤ 0.05 levels was 3.15. The obtained F-value for the pre-test mean on explosive power was 0.11. It was found to not be significant. In post test analysis the F-ratio on the variables such as explosive power was 1.86. The analysis of covariance is adjusting the differences in pre-means with post-test means between the Sand and land plyometric training and control groups. The F-value needed for significance for df (2, 55) at ≤ 0.05 levels was missing number!. The F-value obtained from testing the adjusted means between the Sand and land plyometric training and control groups on explosive power were 160.20. It was found to be significant.

Discussion

The use of plyometric training has been advocated since the past years as a means of enhancing ability in sports and activities in which lower-body power plays a vital role in success (FATOUROS, 2000). During a plyometric movement, the muscles undergo a very rapid switch from the eccentric phase to the concentric phase. This stretch-shortening cycle decreases the time of the amortization phase that in turn allows for greater than normal power production (Potteiger, 1999). The muscles stored elastic energy and stretch reflex response are essentially exploited in this manner, permitting more work to be done by the muscle during the concentric phase of movement (Hedrick, 1996). Training programs that have utilized plyometric exercises have been shown to positively affect performance in power-related movements such as jumping (Blattner, 1979). In the

Conclusions

The present study reveals that the 12 weeks of plyometric training in a land and sand environment, sand plyometric training shown significant differences among the three groups with respect to speed, and explosive power measures. It is also concluded that the subjects with sand training group had shown greater improvement comparable to the subjects with land and control groups regard to all the parameters.

References:

1. Arazi H, Coetzee B, Asadi A. Comparative effect of land and aquatic based plyometric training on the jumping ability and agility of young basketball players. *South African J Res Sport Phys Edu Rec.* 2012; 34:1-14.
2. Arumugam C, Kamalakkannan K, Kaukab Azeem. Effect of sand and land plyometric training on speed and explosive power among volleyball players. *International journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports.* 2011; 2(1):53-55.
3. Asadi A. Effects of six weeks depth jump and countermovement jump training on agility performance. *J Sport Sci.* 2012; 5:67-70.
4. Bal BS, Kaur PJ, Singh D. Effects of a short term plyometric training program of agility in young basketball players. *Brazilian Journal of Biomotricity.* 2011; 5(4):271-278.
5. Bishop D. A comparison between land and sand based tests for beach volleyball assessment. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness.* 2003; 43:418-423.
6. Chu D. *Jumping into Plyometrics.* Champaign, Illinois: Leisure Press, 1992.
7. Delecluse CH, Van Coppenolle E, Willems M, Van Leemputte R, Diels, and M. Goris. Influence of high-resistance and high-velocity training on sprint performance. *Med. Sci. Sports Exerc.* 1995; 27:1203-1209.
8. Edwin Rimmer, Gordon Sleivert. Effects of a Plyometrics Intervention Program on Sprint Performance. *Journal of Strength and Conditioning Research.* 2000; 14(3):295-301.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AJANTA

Volume VIII, Issue-II

April - June - 2019

Marathi - English Part-I, Hindi

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

2019-20
(Prof. Taksonde Sir)

Ajanta
Prakashan

❧ CONTENTS OF MARATHI / ENGLISH PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आनंदाची संकल्पना : एक मानसशास्त्रीय परिक्षण डॉ. एन. एस. डोंगरे	१-७
२	सावित्रीबाई फुलेंचे सामाजिक चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. नंदकिशोर लक्ष्मणराव अरूळकर	८-१०
३	भारतातील शेतीपूरक व्यवसायात विमासुरक्षा कवचाच्या भूमिकेचा अभ्यास (संदर्भ : भारतातील पशूधन विमा सद्यस्थिती) Dr. Bari Bhuvanesh Harishchandra	११-१८
४	लोकविद्या पत्रिका : एका तपाचा प्रवास डॉ. कांत जाधव	१९-२५
५	मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन प्रा. किशोर ताकसांडे	२६-३०
६	आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे विभिन्न दृष्टिकोण डॉ. अरविंद सोमनाथे	३१-३७
७	मानवी जिवनात विम्याचे महत्व प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	३८-४३
८	नेतृत्व आणि महिला मरकंटे कौशल्या रामचंद्र	४४-४७
९	मानव विकास मिशनचा मराठवाड्यातील सामाजिक व आर्थिक परिणाम प्रा. नवगणकर आर. व्ही.	४८-५२
१०	संत ज्ञानेश्वर विरचित हरिपाठातील संस्कृत साहित्याचे संदर्भ प्रा. गायकवाड पी. बी.	५३-५६
११	राज्यस्तरीय तिरंदाजी स्पर्धेमधील रिकर्व्ह रॉऊड (७० मीटर) खेळाडूंचे कार्यमान आणि त्यांची निवडक शारीरिक सुदृढता घटक यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास डॉ. मनोज नरेंद्र रेड्डी प्रा. विशाल प्रकाश गायकवाड	५७-६०

५. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगालिक अध्ययन

प्रा. किशोर ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक, कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

सारांश

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट हा प्रदेश अतिशय दुर्गम असून या प्रदेशामध्ये अनेक समस्या आहेत. व सुविधांचा अभाव आहे. त्यांचा परिणाम या प्रदेशातील साक्षरतेच्या प्रमाणावर झालेला आहे. मेळघाट मध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. आदिवासी महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी असून ते फक्त ६४.१९% आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेचे विश्लेषण केलेले आहे.

प्रास्ताविक

एखाद्या प्रदेशाची विकासाची पातळी किंवा स्तर मोजतांना त्या प्रदेशातील साक्षरतेचा प्रामुख्याने विचार केल्या जातो. ज्या प्रदेशात साक्षरता जास्त असते तो प्रदेश विकासीत असतो तर ज्या प्रदेशामध्ये साक्षरता कमी असते तो प्रदेश अविकासीत समजल्या जातो. म्हणजेच साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. साक्षरता हा सर्व प्रकारच्या विकासासवर महत्वाचा उपाय आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने साक्षरतेची व्याख्या पूढील प्रकारे केली आहे. "लिहीता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" तर भारतीय जनगणना विभागाद्वारे साक्षरतेची व्याख्या "जो व्यक्ती वाचन लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." मेळघाट प्रदेशात आदिवासींची संख्या जास्त असून त्यांची साक्षरता कमी आढळते. साक्षरता कमी असल्याचा परिणाम प्रदेशाच्या विकासावर झालेला आहे. मेळघाट अमरावती जिल्ह्यातील डोंगराळ प्रदेश असून या प्रदेशात अनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. त्यांचा परिणाम त्या प्रदेशातील साक्षरतेवर झालेला आहे. या प्रदेशात आदिवासींची साक्षरता इतर प्रदेशापेक्षा कमी आढळते. त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता फारच कमी आढळते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मेळघाट मधील आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : आदिवासी, साक्षरता, महिलांची साक्षरता अनुसूचित जमाती

उद्दीष्टे

१. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातींच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे
२. मेळघाटमधील अनुसूचित जमातींच्या महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे.

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत संशोधन निबंधाकरिता अमरावती जिल्ह्यातील अतिदुर्गम भागातील मेळघाट या प्रदेशाचा विचार करण्यात आला आहे. मेळघाट या प्रदेशामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील धारणी व चिलखदरा हे दोन तालूके येतात. या प्रदेशामध्ये अनेक टेकड्या (घाट) एकमेकांना मिळतात यावरून या प्रदेशाला मेळघाट असे संबोधतात. या प्रदेशामध्ये उंचपर्वत रांगा व त्यांच्या दरम्यान खोल दऱ्या आहेत. या प्रदेशाचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°१३' उत्तर अक्षवृत्त ते २१°४५' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत असून रेखावृत्तीय विस्तार ७६°४०' पूर्व रेखावृत्त ते ७७°३०' पूर्व रेखावृत्त पर्यंत आहे. या प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ ३९७३ चौ. कि.मी. आहे या प्रदेशाच्या पूर्वेस व उत्तरेस मध्यप्रदेशमधील बैतूल जिल्हा आहे. पश्चिमेस बुलडाणा जिल्हा व दक्षिणेस अकोला जिल्हा आहे. या प्रदेशातून वाहणारी तापी ही प्रमुख नदी आहे. सिपना, गडगा, खवटा इत्यादीच्या उपनद्या आहे. या प्रदेशाचे हवामान मोसमी प्रकारचे असून उंचीनुसार तापमान कमी होताना आढळते. २०११ च्या जनगणनेनुसार या प्रदेशाची लोकसंख्या ३०३४८८ इतकी आहे. यापैकी आदिवासींची एकूण लोकसंख्या २३५२४१ म्हणजेच ७७.५१ % आहे.

माहिती स्रोत व संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनाकरिता दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधाकरिता जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ जिल्हा अमरावती जिल्हा जनगणना अहवाल २०११ अमरावती जिल्हा यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे. अभ्यास क्षेत्रातील साक्षरता दर पुढील सुत्राने काढण्यात आला आहे.

$$\text{साक्षरता दर} = \frac{\text{साक्षर लोकसंख्या}}{6 \text{ वर्षे वयोगटावरील लोकसंख्या}} \times 100$$

स्पष्टीकरण

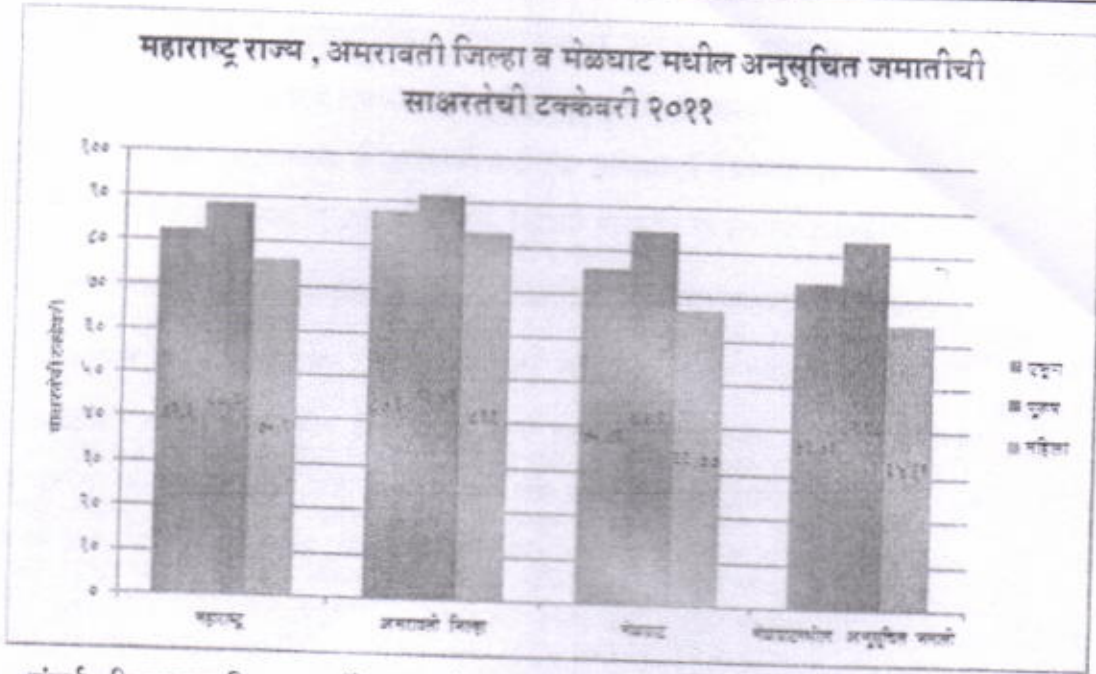
मेळघाट मधील साक्षरतेची टक्केवारीची तुलना करण्याकरिता २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची सरासरी साक्षरता, अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता व मेळघाट प्रदेशाची सरसरी साक्षरता टक्केवारीमध्ये सारणी क्रमांक १ मध्ये दिलेली आहे.

सारणी क्र. १

महाराष्ट्र राज्य, अमरावती जिल्हा व मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी २०११

अ.क्र.	क्षेत्र	साक्षरता टक्केवारी		
		एकूण	पुरुष	महिला
१	महाराष्ट्र	८२.३	८८.४	७५.९
२	अमरावती जिल्हा	८७.३८	९१.४६	८३.१०
३	मेळघाट	७५.८६	८४.६०	६६.७७
४	मेळघाटमधील अनुसूचित जमाती	७३.७३	८२.९८	६४.१९

संदर्भ - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ अमरावती जिल्हा

संदर्भ - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ अमरावती जिल्हा

सारणी क्र. १ वरून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रामध्ये एकूण सरासरी साक्षरता (८२.३%), पुरुषांची साक्षरता (८८.४%) व महिलांची साक्षरता (७५.९%) आहे. तसेच अमरावती जिल्ह्याची एकूण सरासरी साक्षरता (८७.३८%), पुरुषांची सरासरी साक्षरता (९१.४६%) व महिलांची सरासरी साक्षरता (८३.१०%) आहे. अमरावती जिल्ह्याची साक्षरता सर्वच दृष्टीकोणतून महाराष्ट्राच्या साक्षरतेपेक्षा जास्त आहे. परंतु अमरावती जिल्ह्याच्या मेळघाट प्रदेशामधील साक्षरतेची सरासरी मात्र अमरावती जिल्ह्याच्या साक्षरतेच्या सरासरी पेक्षा खूपच कमी आहे. मेळघाट मधील एकूण सरासरी साक्षरता (७५.८६%) व पुरुषांची सरासरी साक्षरता (८४.६०%) आहे. तर महिलांची सरासरी साक्षरता फक्त (६६.७७ %) आहे. मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीची साक्षरता यापेक्षाही खूप कमी आढळते. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीची एकूण सरासरी साक्षरता (७३.७३%) पुरुषांची सरासरी साक्षरता (८२.९८ %) तर अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता केवळ (६४.१९%) आहे. यावरून असे दिसते की, मेळघाटमध्ये साक्षरता कमी असून अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता अतिशय कमी आहे.

मेळघाटमधील साक्षरतेचे विश्लेषण

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशामध्ये जिल्ह्यातील धारणी व चिखलदरा या तालुक्यांचा समावेश होतो. सारणी क्र. २ मध्ये मेळघाटमधील तालुक्यांची साक्षरतेची आकडेवारी दिलेली आहे.

सारणी क्र. २

मेळघाट प्रदेश : तालूकानिहाय एकूण, पुरुष, महिला व अनुसूचित जमातीच्या एकूण, पुरुष व महिलांची साक्षरता-२०११

अ.क्र.	क्षेत्र	साक्षरता टक्केवारी						
		एकूण	पुरुष	महिला	अनुसूचित जमाती			
					एकूण	पुरुष	महिला	पुरुष महिला
१	धारणी	७५.७१	८४.५९	६६.५४	७३.१७	८२.८१	६३.२९	१९.५२
२	चिखलदरा	७६.०९	८४.६२	६७.१४	७४.२९	८३.१६	६५.०९	१८.०७
३	मेळघाट	७५.८६	८४.६०	६६.७७	७३.७३	८२.९८	६४.१९	१८.७९
४	अमरावती जिल्हा	८७.३८	९१.४६	८३.१०	७५.०५	८३.०८	६६.७०	१६.३८

संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१७ जिल्हा अमरावती

सारणी क्र २ वरून असे स्पष्ट होते की, अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता (८७.३८%) व मेळघाट मधील दोन्ही तालूक्यांची सरासरी साक्षरता (७५.८६%) या साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये विषमता असून धारणी व चिखलदरा तालूक्यांची साक्षरता कमी आहे. मेळघाटमधील सरासरी साक्षरता (७५.८६%) साक्षरतेपेक्षा अनुसूचित जमातीची साक्षरता (७३.७३%) सुद्धा कमी असून अनुसूचित जमाती मधील महिलांची साक्षरता (६४.१९%) अतीशय कमी आहेत. धारणी तालूक्यांमध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता (६३.२९%) व चिखलदरा तालूक्यामध्ये (६५.०९%) इतकी कमी आहे.

धारणी व चिखलदरा तालूक्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुष व महिलांच्या साक्षरतेमध्ये सुद्धा विषमता आढळत असून महिलांची साक्षरता कमी आहे. अनुसूचित जमातीमधील पुरुष व महिला साक्षरतेची तफावत धारणी तालूक्यात १९.५२% तर चिखलदरा तालूक्यात १८.०७% आहे.

मेळघाट प्रदेशातील प्राकृतीक रचना डोंगर दऱ्याची आहे. त्यामुळे वाहतूक मार्गांची उपलब्धता कमी आहे. हा प्रदेश जिल्ह्याच्या मुख्यालयापासून दूर अंतरावर आहे. समाजामध्ये अंधश्रधा आहेत. या सर्व कारणामुळे मेळघाटमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

निष्कर्ष

- १) मेळघाट प्रदेशामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण व अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता प्रमाण यामध्ये विषमता असून मेळघाटमधील साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

- २) मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.
- ३) मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण सर्वांत कमी आहे
- ४) या प्रदेशातील महिलांच्या साक्षरतेकरिता उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) महाराष्ट्र शासन (२०१७) : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा अमरावती
- २) Govt. of India (२०११) Primary Census Hand Book Amravati Dist. Publish by Census of India
- ३) विजय खराते (२००८): "मेळघाट पठारावरील आदिवासी बालकांच्या समस्याचे अध्ययन" भूगोल संशोधक अंक
.२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

CRITERION III Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

Session 2019-2020

INDEX

1)	DOPING: A CURSE FOR INDIAN SPORTS CULTURE DR. S. N. SINGH (UP)	018
2)	INFLUENCE OF EATING DISORDER RISK ON SPORTS PLAYERS ANXIETY... DR. VISHAKHA SUBHAS SAOJI	028
3)	ISSUES AND CHALLENGES OF TEACHER EDUCATION IN INDIA GURPREET SINGH, MOHD IMRAN DAR	031
4)	THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH..... DR. UMESH RATHI	036
5)	CHABAHAR PORT: AN ECONOMIC FRONTIER BEYOND NORTH-WEST BORDER VIKRANT J KAWALE	039
6)	IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL... DR. SANTOSHI R. SAULKAR	045
7)	RESEARCH IN HIGHER EDUCATION IN INDIA: A REVIEW DR P. U. ATHAWALE	049
8)	HIGHER EDUCATION FOR TRIBAL DEVELOPMENT: SCHEMES AND CHALLENGES DR. S. M. BHOWATE	054
9)	INDIAN SOCIETY AND ITS CHALLENGES TO HIGHER EDUCATION DR A. K. THAKARE	059
10)	ICT BASED TEACHING & LEARNING NEED IN HIGHER EDUCATION PROF. AVINASH PAWAR	063
11)	SPORT, YOUTH FITNESS AND PHYSICAL ACTIVITY DR. AJAYKUMAR V. CHINCHMALATPURE	072
12)	HUMAN RIGHTS EDUCATION DR. PRAVIN PATIL	073
13)	ANALYSING LEARNERS' LEARNING BEHAVIOUR-A CASE STUDY DR. ALKA KARANWAL	083
14)	HOW SPORTS AND EDUCATION WORK WELL TOGETHER PROF. ANJALI BARDE	086
15)	COMPARATIVE STUDY OF PHYSICAL HEALTH AND MENTAL HEALTH.... PROF. ASHISH BARDE	089
16)	USE OF ICT IN HIGHER EDUCATION PROF.MANGESH N. JAMDADE	093

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH PHYSICAL ACTIVITY

DR. UMESH JUGALKISHOR RATHI

Arts and Science College, Kuhra, Amravati
E-mail-Umeshrathisir@gmail.com

Abstract

Physical education can be a powerful influence on promoting youth physical activity (PA). This review describes correlates of youth PA, examines how these factors have been targeted in physical education (PE) based interventions, and makes suggestions for PE pedagogy to promote PA. Perceived physical competence, enjoyment of PA, intention, direct help and support from parents and significant others, and opportunities to be active were consistently associated with youth PA. The large-scale PE-based PA promotion programs that were successful in increasing out-of-school PA applied a pedagogical framework targeting variables associated with motivation (i.e., perceived competence, enjoyment of PA, self-determination). PE based interventions should continue to address the nature of activities, but also utilize pedagogy that promotes psychological determinants of student Physical education can be an important means by which the level of physical activity can be affected motivation. Positive student motivation in physical education could influence children to adopt physically active lifestyles as adults.

Introduction

Physical education and sports represent components of a global education, when taking into consideration their content, these being able to influence health, the child's development and growth, developing movement, psychic processes and phenomena and favouring socialization. "In this context, the functions of physical education and of extracurricular activities are of a biologic, movement, psychological and social nature, which are connected to the concept of a balanced and integrated development of personalities". Physical education plays a critical role in the promotion of youth physical activity is inherently appealing to many educators, a closer inspection of the pedagogy literature reveals a dearth of research that has investigated the effects of physical education on physical activity outside the school environment. Youth physical activity is influenced by a

multitude of psychological, biological, social, cultural, and environmental factors that may affect an individual's decision to adopt and maintain a physically active lifestyle. Physical education may indeed be a powerful factor in determining youth physical activity, but the causal linkage between students' experience and attitudes toward physical education and their adoption of a physically active lifestyle has yet to be determined. Further investigation is required to validate Sallis and Sports represents a part of culture, being understood, from its beginning as an ideal means to maintain health, to form a body and even a character, its main feature being the competition, which stimulates the desire to be known and implicitly, the obtaining of performances. This represents the valuing element in the symbiosis with physical education, both activities becoming permanent during the entire period of education of the young generation. Thus, the objective of this study followed the discovery of high school pupils' opinions regarding their options for physical education and sports activities classes, in order to increase their attractiveness and to form a strong concept regarding movement, on one side, and on the other side, to increase successful participation to the National Olympics of School Sports and other sports competitions.

Healthy Development of Children and Young People through Sport

Learn more about the educational impact of physical education and sport among children and young people, not just in terms of physical development of motor skills and performance but also its impact on educational potential.

Physical Education in Schools

Physical education in the school setting is an important and vital avenue for young people to learn and develop life skills. Read more in this section about the need to provide opportunities for physical education in school and in the community.

Social and Emotional Development

In addition to physical benefits, physical education and sport also have strong influences on inclusion and community building, character-building and delinquency and community safety. Find out more on the impact of sport on social and emotional development.

Policy Developments

A number of international policies and declarations exist in relation to physical education and sport. Read more for brief presentation of selected policies and international instruments.

Practical Considerations on Sport in Education

Sport acts as a magnet or a repellent to school. Read more in this section about the practical implications of getting children and youth involved in sport at school and the relationship sport has with attitudes to school and leadership.

Healthy development of children and youth people through sport

Sport and physical education is fundamental to the early development of children and youth and the skills learned during play, physical education and sport contribute to the holistic development of young people. Through participation in sport and physical education, young people learn about the importance of key values such as:

- Honesty
- Teamwork
- Fair play
- Respect for themselves and others
- Adherence to rules

It also provides a forum for young people to learn how to deal with competition and how to cope with both winning and losing. These learning aspects highlight the impact of physical education and sport on a child's social and moral development in addition to physical skills and abilities. In terms of physical and health aspects of child and youth development, there is an overwhelming amount of evidence that focuses on the (mostly positive) effects of sport and exercise on physical health, growth and development.

Long-term involvement in physical activity

Physical education and sport also build health activity habits that encourage life-long participation in physical activity. This extends the impact of physical education beyond the schoolyard and highlights the potential impact of physical education on public health. To achieve broader goals in education and development, sports programmes must focus on the development of the individual and not only on the development of technical sports skills. While the physical benefits of participation in sport are well known and supported by large volumes of empirical evidence, sport and physical activity can also have positive benefits on education.

Learning performance

Sport-based programmes have been shown to improve the learning performance of children and young people, encouraging school attendance and a desire to succeed academically. Whilst a majority of research into the health and development impacts of sport has been conducted in developed countries, there are studies that support this relationship in developing countries. For example, a study on sports involvement among children and young people in Namibia has shown that those who participated in sport and physical activity were more likely to pass the Grade 10 examinations. There is further research that suggests this relationship continues in tertiary education.

Conclusion

Activity involving in physical activity, it keeps you fit physical, mentally, builds your confidence levels and develops all-round personality. It is wrong to believe that sports are a

waste of time. Physical activity is an essential element in shaping human personality in maintaining sound body and mind in facilitating peace and brotherhood is a much accepted argument. Despite the broad acceptance of the utility of sports, little is translated into actual promotion and participation in sports by general public. Sports have a positive spin off on the vibrancy of a nation. It is a powerful media to educate the youth on the right lines in channelling their potentialities. It provides a platform for nurturing a spirit of national integration, crossing boundaries of language, tradition and region of the country. The participation in sports and physical education activities for good health a high degree of physical fitness increases an individual's productivity. It promotes social harmony and discipline. So, for all these aspects, the role of sports and physical education is a nation building in this competitive era.

References

- Baskin, M.L., Ahluwalia, H.K., & Resnicow, K. (2001). Obesity intervention among African-American children and adolescents. *Pediatric Clinics of North America*, 48, 1027-1039.
- Biddle, S.J.H., & Armstrong, N. (1992). Children's physical activity: An exploratory study of psychological correlates. *Society in Science and Medicine*, 3, 325-331
- Bloom, J. (1985). Mastery learning. In C.W. Fisher & D.C. Berliner (Eds.), *Perspectives on instructional time* (pp. 170-210). New York: Longman.
- Brustad, R. (1993). Who will go out and play? Parental and psychological influences on children's attraction to physical activity. *Pediatric Exercise Science*, 5, 210-223.
- Butcher, J. (1983). Socialization of adolescent girls into physical activity. *Adolescence*, 18, 753-766.
- Dale, D., Corbin, C.B., Cuddihy, T.F. (1998). Can conceptual physical education promote physically active lifestyles? *Pediatric Exercise Science*, 10, 97-109
- Donnelly, J.E., Jacobsen, D.J., Whately, J.E., et al. (1996). Nutrition and physical activity program to attenuate obesity and promote physical and metabolic fitness in elementary school children. *Obesity Research*, 4, 229-243.

[Handwritten signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor
5.455
www.sjifactor.co

ISSN 2349-9370
Vol. 6 Issue 2
Oct. 2019
Regular Issue

Research Journal of India

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual International Indexed Research Journal

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

24/11
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची भौगोलिक परिस्थिती

संशोधक
^१कु. सोनाली सुरेंद्रराव दुधाट
द्वारा सुशीलकुमार भोरे
कोठा (वेणी), ता. कळंब, जि. यवतमाळ
Sonalibhore86@gmail.com
भ्रमणध्वनी ९४२०८३३८५२

मार्गदर्शक
^२डॉ. एस. बी. आखरे
भूगोल विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
ता. तिवसा, जि. अमरावती, महाराष्ट्र
भ्रमणध्वनी ९९७०८५०८९

१.१ प्रस्तावना

पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी आपणाला प्राकृतिक, आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरण इत्यादी घटकांच्या प्रारंभिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करावा लागतो. त्याचा परामर्श मागील प्रकरणामध्ये घेतल्यानंतर या प्रकरणामध्ये बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची निर्माती, आकार, लांबी, उंची, प्रवाह प्रणाली, सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभीत क्षेत्र, सिंचन पध्दती, सिंचनाचे प्रकार, प्रकल्पाद्वारे बुडीत क्षेत्र व पुनर्स्थापित वसाहती इत्यादी घटकांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

जलसिंचन हा बहुउद्देशीय प्रकल्प असतो. या प्रकल्पापासून जलसिंचन, पाणीपुरवठा, विजनिर्माती, घरगुती वापरासाठी व औद्योगिक वापरासाठी पाणी पुरवठा, मत्स्य व्यवसाय, घन्य प्राणी तसेच पक्षांचे संवर्धन, पर्यटन स्थळ इत्यादी सोयींमुळे जलसिंचन प्रकल्प बहुउद्देशीय उपयुक्त ठरतात.

वर्तमानकाळात कृषी संस्कृती विश्वस्तरावर विकसित झालेली आहे. पाण्याचा अभाव असलेल्या क्षेत्रामध्ये कृषी कार्ये सिंचनाद्वारे केल्या जाते. सिंचनाच्या आधुनिक तंत्राचा विकास वर्तमान झालेला आहे व त्यांच्या वैकासिक प्रवृत्तीचा मूलस्थानी मानवाचे अनुभव महत्वपूर्ण आहेत. मानवाने आपल्या अनुभवाच्या आधारे सिंचनसाधनांचा उद्भव करित त्यास क्रमशः विकसित करित राहल्याने परिणामस्वरूप आज या साधनास वर्तमान स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. सिंचन कलेचा आधुनिक विकास कृषी कार्याकरीता अत्यंत उपयोगी सिध्द झालेला आहे. परिणामतः मानवी संस्कृतीचे तत्त्व गतिमान होऊन वर्तमान अत्यंत दृढ कठीण खडकांना तोडून कालव्याद्वारे दुर्गम स्थानावर पाणी पोहचविण्याच्या योजना क्रियान्वित होत आहेत. तसेच अनेक वैज्ञानिक सिंचन साधनांचा विकास झालेला आहे.

वैश्विक स्तरावर सिंचीत कृषिक्षेत्र अत्यल्प असून ते संपुर्ण लोकसंख्येचा गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. परिणामतः बारामाही वाहणाऱ्या नद्यांमधील जे अतिरिक्त पाणी सागरामध्ये वाहून जाते त्यास प्रतिबंधित करण्यासाठी नदी प्रवाहास अवरुध्द करण्याकरीता नदीपात्रात धरण बांधण्याच्या योजना शासन स्तरावर क्रियान्वित झालेल्या आहेत. जलसिंचनाशिवाय वसाहत-उद्योगाकरीता जलपुरवठा, विद्युत निर्माती, पर्यटन विकास, मासेमारी इत्यादी उद्दिष्टांची पूर्तता करणारी योजना किंवा नियोजनास योजनाकारांनी किंवा नितीकारांनी प्रकल्प म्हणून संबोधन केलेले आहे.

मानवी समुदायाचा विकास होत असताना त्याची प्राथमिक गरज म्हणजे अन्न होय. ही गरज कृषी व वन यांच्या माध्यमातून पूर्ण केली जाते. त्यामुळे मानवाची अनिवार्य अशी मूलभूत गरज म्हणून संबोधले जाणारे अन्न व ते निर्माण करण्यासाठी सहाय्यक ठरणारे जलसिंचन प्रकल्प मानवी समाजाची सुस्थिरता आणि विकास याकरीता महत्वाचे तसेच गरजेचे आहे. बदलते हवामान, पर्जन्यमान, जमिनीचा वापर, पाण्याची टंचाई, प्रदूषण इत्यादीमुळे कृषी व्यवसायावर विपरीत परिणाम होत आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादनात घट होत आहे. पर्यायाने त्याचा लोकांच्या आर्थिक घटकावर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. लोकसंख्या ही काळानुसार वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे कृषी, भूमीवर वाढलेला भार, भूमी उपयोजनाचे बदलते स्वरूप अशा परिस्थितीत भविष्यकालीन नियोजनावर अभ्यास क्षेत्रातील कृषीचा आकृतीबंध, त्याची परस्परानुकूलता व कृषी वन विषयक भूमी उपयोजनाचे स्वरूप यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

पश्चिम विदर्भातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचा मानवी समुदायाच्या आर्थिक, सामाजिक विकासासाठी कसा उपयोग होतो? याचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. मानवी समुदायाच्या विकासाचे दोन घटक असतात,

पहिला सामाजिक व दुसरा आर्थिक. आर्थिक विकासामध्ये कृषी, कृषीवर आधारित उद्योगधंदे, वाहतूक, सुविधा, व्यापार व बाजारपेठ इत्यादीचा समावेश होतो. या संपुर्ण घटकावर जलसिंचन प्रकल्पाचा कसा परिणाम झाला त्याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

काही विशिष्ट उद्दिष्ट ठेवून व भौगोलिक परिस्थितीचा अंदाज घेऊन केलेल्या पुनर्नियोजित प्रारूप आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय किंवा एखाद्या निश्चित उद्दिष्ट प्राप्तीकरीता संशोधन, नियोजन व त्याच्या क्रियान्वयनाची योजनाबद्ध कालिक मांडणी करून तयार केलेला आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय.

१.२ उद्देश :-

लोकसंख्येचा विस्फोट, नागरीकरणाचा अमर्याद विस्तार, वाढते औद्योगिकरण, पारिचमात्य जीवनशैलीचे अंधानुकरण, पाण्याचा भ्रमसाठ गैरवापर, तापमान वाढीमुळे हवामानातील होणारे बदल व त्यामुळे पर्जन्यावर झालेला परिणाम, कृषी उत्पादनात घट, भूपृष्ठातील पाण्याचे अतिरिक्त शोषण, पाण्याचा बेसुमार उपसा, पाण्याचे भूपृष्ठीय न होणारे पुनर्भरण, जंगलतोड यामुळे पाणी समस्या उग्र स्वरूप धारण करित असल्याने अभ्यास क्षेत्रांतर्गत निष्कर्षात्मक स्पष्टीकरणावर भर देऊन जलसंवर्धनाविषयी उपाययोजना सुचविणे हा सदर अध्ययनाचा उद्देश आहे.

पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील जलसंसाधनावर बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचा होणाऱ्या परिणामाच्या अध्ययनाकरीता जिल्ह्यातील उपलब्ध जलस्रोत व जल संसाधनाची माहिती महाराष्ट्र शासनाच्या जल व सिंचन विभाग, पाटबंधारे विभाग तर्फे प्रकाशित साहित्य व लेखाचे संकलनातून प्राप्त केली आहे. यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, साख्यकीय कार्यालय, यवतमाळ इत्यादीच्या आधारे बेंबळा सिंचन प्रकल्पाची उपयोगी माहिती प्राप्त केली आहे. याशिवाय महाराष्ट्र सिंचन विकास पाटबंधारे संशोधन व विकास संचालनालय, पुणे विविध प्रकाशित माहिती सदर संशोधनाकरीता उपयुक्त माणून यवतमाळ जिल्ह्यातील जल संसाधन व त्यातील समस्या व उपयोजनाचे संवर्धनाचे निष्कर्षात्मक स्पष्टीकरण बिनबंधात्मक स्वरूपात सादर केले आहे.

प्रस्तुत संशोधन प्रबंधामध्ये पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचा लोकसंख्येच्या आर्थिक, सामाजिक विकासावर झालेल्या परिणामाच्या भौगोलिक विश्लेषणाचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्या अंतर्गत जलसिंचन प्रकल्पाचा आकार, लांबी, उंची प्रवाह प्रणाली, उपसा सिंचन, लाभीत क्षेत्र, सिंचन पध्दती, सिंचनाचे प्रकार, जलसिंचन प्रकल्पाद्वारे बुडीत क्षेत्र व लाभीत क्षेत्र, वसाहतीचे प्रारूप, पुनर्स्थापित वसाहती इत्यादी घटकांवर झालेल्या परिणामाचे निष्कर्षात्मक स्पष्टीकरण या प्रकरणात करण्यात आले आहे.

१.३ बेंबळा जलसिंचन प्रकल्प :-

पश्चिम विदर्भातील वाशिम जिल्ह्यातील कारंजा तालुक्यातील अजिंठा-डोंगर गंगातुन समुद्र सपन्नतीपासून साधारणतः ६६०० मी. उंचीवरून जाम गावातून बेंबळा नदी उगम पाऊन वाशिम, अमरावती, यवतमाळ जिल्ह्यातून वाहत जाते आणि पुढे उत्तरेकडून वाहणाऱ्या वर्धा नदीला जावून मिळते.

बेंबळा जलसिंचन प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यातील यवतमाळ जिल्ह्यात बाभूळगाव तालुक्यातील खडक सावंगा गावाजवळ बेंबळा नदीवर बांधकामाधीन मोठा प्रकल्प आहे. हा प्रकल्प बाभूळगावापासून ८ कि.मी. व यवतमाळापासून २८ कि.मी. अंतरावर आहे. बेंबळाजलसिंचन प्रकल्पाचा अक्षवृत्तीचा विस्तार $20^{\circ}10'31''$ ते $20^{\circ}41'20''$ उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार $73^{\circ}44'24''$ ते पूर्व $76^{\circ}43'47''$ पूर्व आहे.

बेंबळा नदी वर्धा उपखोऱ्यातील वर्धा नदीची प्रमुख उपनदी आहे व प्रमुख खोरे गोदावरी आहे. या प्रकल्प परीक्षेत्रातील पाणलोट क्षेत्र २४९९ चौ.कि.मी. आहे. बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचे कालव्याद्वारे एकूण समादेश-लाभीत क्षेत्र ५९१५२ हेक्टर असून बुडीत क्षेत्र १०१०० हेक्टर आहे. कृषी लागवडी खालील क्षेत्र ५३५६० हेक्टर असून त्यापैकी सिंचित क्षेत्र ४०१७० हेक्टर आहे. या जलसिंचन प्रकल्पाची सिंचन क्षमता ४७००० हेक्टर आहे.

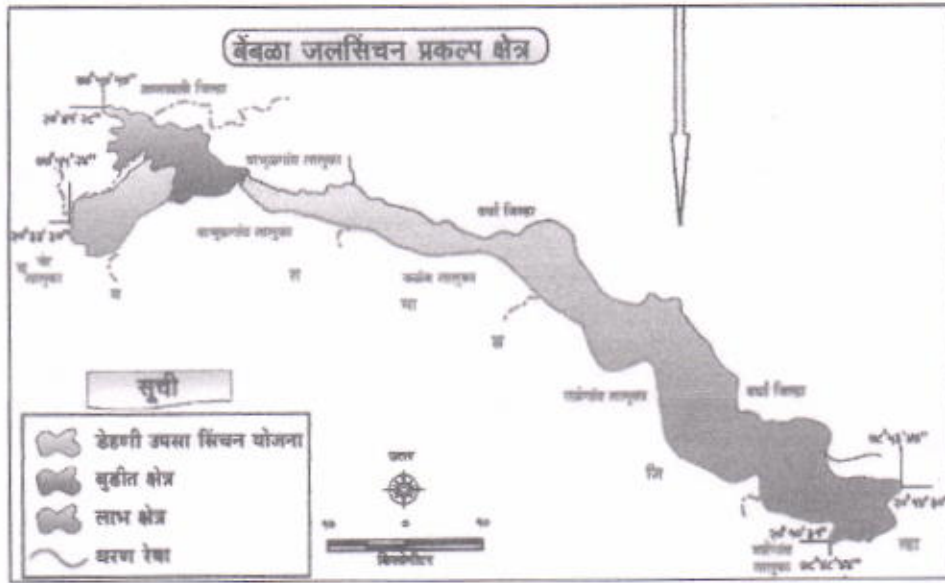
बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची महत्तम उंची १९.०६ मी. असून पाण्याचे महत्तम पातळीचे वर मुक्त जागा ४.५६ मी. आहे. नदीच्या तळ पातळीपासून बेंबळा प्रकल्पाची उंची २९.१५ मी. आहे. या प्रकल्पाची लांबी ७६५० मी. आहे. या धरणास २९७ मी. लांबीचा नदीपात्रात जलत्सारणी असून त्यावर १२ मी. उंच व ८ मी. रुंद आकाराचे एकूण २० दस्वाऱ्यांची उभारणी पूर्ण झालेली आहे.

१.४ बेंबळा-मुख्य कालवा व वितरिका :-

बेंबळा प्रकल्पातून ११३ कि.मी. लांबीचा एक मुख्य कालवा बाभूळगाव, कळंब, राळेगाव, मारेगाव या तालुक्यातून गेला असून या कालव्याद्वारे या क्षेत्रातील एकूण ५३५६० क्षेत्र लागवडी योग्य झाले आहे. सिंचन क्षेत्र ४०१७० हेक्टर असून सिंचन क्षमता ४७००० हेक्टर आहे. मुख्य कालव्यावर ३ उपकालवे (शाखा कालवे) १५ वितरिका, ७९ लघुकालवे व ३३ सरळ विमोचके निर्माण केले आहेत. बाभूळगाव तालुक्यातील ३१ गावांचे ५३८४६ हेक्टर क्षेत्र, कळंब तालुक्यातील ४० गावांचे २७७३७ हेक्टर क्षेत्र, राळेगाव तालुक्यातील ७७ गावांचे २७७३७ हेक्टर क्षेत्र व मारेगाव तालुक्यातील २९ गावांचे ४६८४ हेक्टर या प्रमाणे एकूण १७७ गावांचे ४७००० हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली आले आहे.

पिण्याच्या पाण्यासाठी यवतमाळ व नेर तालुक्यातील काही गांवाकरीता ३२६२८ द.ल.घ.मी पाणी राखून ठेवलेले आहे. तसेच या प्रकल्पाद्वारे १००० कि.वॅट वीज निर्माती होणार असून प्रकल्पाचा एकूण साठा ३२२.०६ द.ल.घ.मी. आहे.

बेंबळा जलसिंचन प्रकल्प

सारणी क्रं.११
बेंबळ सिंचन प्रकल्प - समादेश क्षेत्र

अ.क्र.	समादेश क्षेत्र	कालवा हेक्टर	डेहणी उपसा सिंचन (हेक्टर)	एकूण समादेश क्षेत्र (हेक्टर)
१	शेती लागवडी लायक क्षेत्र	५३५६०	६९६८	६०५२८
२	सिंचन क्षेत्र	४०१७०	६९६८	४७१३८
३	सिंचन क्षमता	४७००	६९६८	५३९६८
	एकूण समादेश क्षेत्र	५९१५२	८६६१	६७८१३

१.५ डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित क्षेत्र

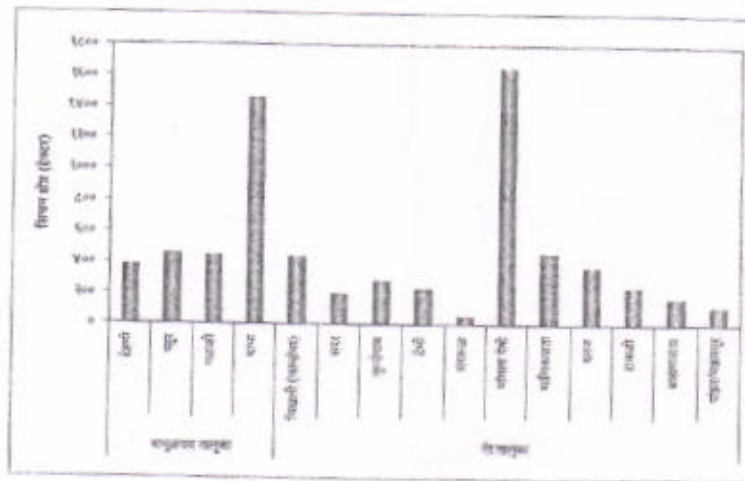
बेंबळ प्रकल्पाचा भाग म्हणून डेहणी उपसा ठिंबक सिंचन योजना राबविण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत यवतमाळ जिल्ह्यातील बाभूळगाव तालुक्यातील ४ गावे डेहणी (३७८.२२), पहूर (४५३.७७), गळकी (४४२.४३), दाभा (१४५६.३३) हेक्टर तसेच नेर तालुक्यातील ११ गावे चिखली-कान्होवा (४३६.६६), सरद (१९६.१९), कुन्हेगाव (२८०.९८), टेंभी (२३७.४२), मंगरूळ (५१.३७), मांगला देवी (१६५९.२४), माणीकवाडा (४६४.७८), घनज (३७०.२०), मंगरूळ (५१.३७), मांगला देवी (१६५९.२४), माणीकवाडा (४६४.८७), घनज (३७०.२०), टाकळी (२४४.०४), ब्राह्मणवाडा (१७५.१५), पांझर-मक्रमपूर (१२१.६१) अशा एकूण १५ गावांचे ६९६८.०१ हेक्टर क्षेत्रास ठिंबक सिंचनाचा लाभ होतो आणि एकूण सिंचन क्षमता ५३९६८ हेक्टर आहे.

मा. पंतप्रधान पॅकेजमध्ये समावेश असलेल्या बेंबळ नदीवर मोठा प्रकल्प प्रवाही कालव्याद्वारे ४७००० हेक्टर जमीन व पश्चिम विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याच्या बाभूळगाव, कळंब, राळेगाव व मारेगाव तालुक्यातील १७७ गावे व डेहणी उपसा सिंचनाद्वारे ६९६८ हेक्टर जमीन बेंबळ जलसिंचन प्रकल्पाखाली आली आहे. डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे बाभूळगाव तालुक्यातील ४ गावे २७३१ हेक्टर व नेर तालुक्यातील ११ गावे ४२३७ हेक्टर जमीन अशा एकूण १५ गावांचे ६९६८ हेक्टर क्षेत्रास ठिंबक सिंचनाचा लाभ होतो. या प्रकल्पाला फेब्रुवारी २००७ मध्ये सुरुवात होवून जून २०१४ मध्ये पूर्ण झाला आहे. बेंबळ प्रकल्पाच्या जलाशयातून २९.७ द.ल.घ.मी. पाण्याचा उपसाद्वारे ठिंबक सिंचनासाठी वापर करण्यात येतो. डेहणी उपसासिंचन प्रकल्पाचे १२० हेक्टर क्षेत्राचा एक झोन या प्रमाणे ५७ झोनमध्ये विभागून ठिंबक सिंचनाद्वारे ओलित करण्यात येते. या

प्रकल्पाला विद्युत पुरवठा धामणगाव सब-स्टेशन पासून डेहणी व चिखली सब-स्टेशन पर्यंतचे ३३ के.व्ही. विद्युत वाहिनीद्वारा करण्यात येते.

सारणी १.२
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित गावे

अ.क्र	तालुका	गाव	सिंचन क्षेत्र (हेक्टर)
१.	बाभूळगाव	१) डेहणी	३८७.२२
		२) पट्टर	४५३.६६
		३) गळव्ही	४४२.४३
		४) दाभा	१४५६.३३
२.	नेर	१) चिखली (कान्होबा)	४३६.६६
		२) सदर	१९६.१९
		३) कुन्हेगाव	२८०.६०
		४) टेंभी	२३७.४२
		५) मंगरूळ	५१.३७
		६) मांगला देवी	१६५९.५४
		७) माणिकवाडा	४६४.७८
		८) घनज	३७०.२०
		९) टाकळी	२४४.०६
		१०) ब्राह्मणवाडा	१७५.१५
		११) पांझर/मक्रमपूर	१२१.६१
		एकूण	४२३७.५६

आलेख क्र १.१
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित गावे आणि त्यांचे सिंचित क्षेत्र

डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित पिके

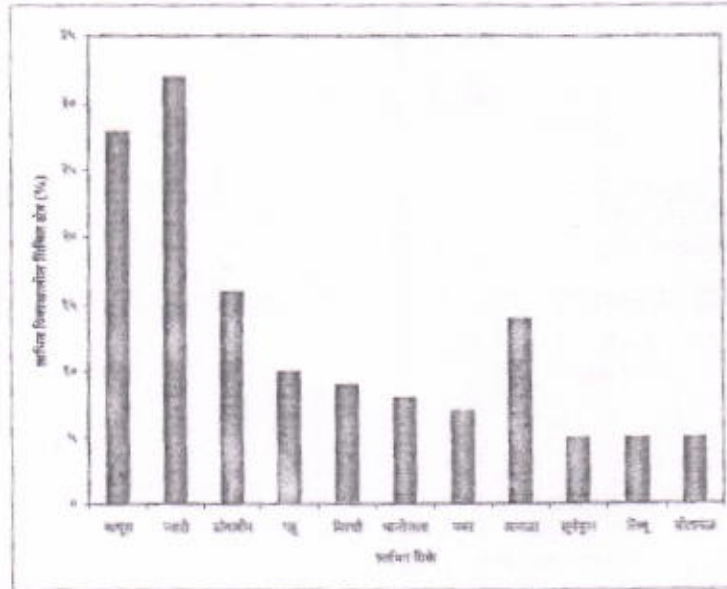
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारा लाभित पिकांचा अभ्यास करण्याकरिता प्रकल्प क्षेत्रातील नेर व बाभूळगाव तालुक्यातील लाभित प्रमुख पिकांचा (सारणी क्रं. १.३) अभ्यास करण्यात आला आहे.

सारणी क्र. १.३
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित पिके

अ.क्र.	पिक	क्षेत्र	टक्केवारी
१.	कापूस	११५१	२८
२.	ज्वारी	२२३०	३२
३.	सोयाबीन	१११५	१६
४.	गहू	६९७	१०
५.	मिरची	६२७	९
६.	भाजीपाला	५५७	८
७.	मका	४८९	७
९.	सूर्यफूल	३४८	५
१०.	लिंबू	३४८	५
११.	सीताफळ	३४८	५

डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाचा सर्वाधिक लाभ ज्वारी या पिकाच्या ३२टक्के क्षेत्राला तर त्या खालोखाल कापूस २८टक्के क्षेत्राला तर त्या खालोखाल कापूस २८टक्के क्षेत्राला झाला असल्याचे स्पष्ट होते तर सर्वात कमी सूर्यफूल, लिंबू व सीताफळ या पिकाखालील प्रत्येकी ५टक्के क्षेत्राला सिंचनाचा लाभ झाला उर्वरित सोयाबीन १६टक्के, गहू १०टक्के, आवळा १४ टक्के, मिरची ९टक्के, भाजीपाला ८टक्के, मका ७टक्के इत्यादी पिकाखालील क्षेत्राला डेहणी प्रकल्पाचा लाभ झालेला दिसून येतो.

आलेख क्र. १.२
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित पिकांच्या क्षेत्राची टक्केवारी

निष्कर्ष :-

१) वाढत जाणारी लोकसंख्या, नागरीकरण, अन्नधान्याची कमतरता, वेगवेगळ्या क्षेत्रातील पाण्याची वाढती मागणी इत्यादीमुळे पाण्याची कमतरता भासत आहे. त्याकरीता पश्चिम विदर्भातील बेबळ सिंचन प्रकल्पाची किती आवश्यकता आहे हे अभ्यास क्षेत्रातील जलसंपदेचे अध्ययन केले असता लघू व मध्यम स्वरूपाचे लघूसिंचन प्रकल्पाचे नियोजन झालेले दिसून येते.

- २) बेंबळ प्रकल्पाचा भाग म्हणून डेहणी उपसा ठिंबक सिंचन योजना राबविण्यात आली. डेहणी प्रकल्पांतर्गत यवतमाळ जिल्ह्यातील बाभूळगाव तालुक्यातील ४ वसाहती व नेर तालुक्यातील ११ वसाहतींना डेहणी प्रकल्पाच्या ठिंबक सिंचनाचा लाभ होतो. या प्रकल्पाची सिंचन क्षमता ५३९६८ हेक्टर आहे.
- ३) बेंबळ प्रकल्पातून ११३ कि.मी. लांबीचा मुख्य कालवा आहे. या कालव्याद्वारे लागवडीयोग्य क्षेत्र ५३५६० हेक्टर असून सिंचन क्षेत्र ४०१७० हेक्टर व सिंचन क्षमता ४७००० हेक्टर आहे. मुख्य कालव्याचा लाभ बाभूळगाव तालुक्यातील ३१ गावांचे ५३८४ हेक्टर क्षेत्र, कळंब तालुक्यातील ४० गावात, मारेगाव तालुक्यातील २९ गावे व रळेगाव तालुक्यातील ७७ गावांना होणार आहे.
- ४) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्प क्षेत्रातील भौगोलिक परिस्थिती आणि पाण्याची गरज लक्षात घेऊन प्रकल्प राबविणे महत्वाचे ओह.
- ५) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्प क्षेत्रात जलसिंचनाखालील जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे. येथे जलसिंचनाकरीता मध्यम प्रकल्प, लघू सिंचन प्रकल्प, पाझर तलाव, विहिरी, कुपनलिका या साधनांचा अधिकाधिक उपयोग होताना आढळतो.
- ६) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित क्षेत्र व ओलित क्षेत्र यामधील सहसंबंध गुणक ०.९८ असून तो घनात्मक उच्च दर्जाचा सहसंबंध दर्शवितो.
- ७) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्पामुळे बाधित पुनर्स्थापित २५ वसाहती यवतमाळ व अमरावती जिल्ह्यातील २८ ठिकाणी पुनर्वसित झाल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) More K.S. & Mustfa F.R. (1984).
Irrigation Requirement in Maharashtra Transaction Institution, of India Geographers.
- २) Pawar C.T. (1989), Impact of Irrigation A regional perspective, Himalaya publishing House, Delhi.
- ३) महाराष्ट्र सिंचन परिषद, सिंचन क्षेत्रातील समृद्धीच्या दिशा, सिंचन सहयोग सांगली
- ४) बेंबळ पाटबंधारे विभाग, यवतमाळ.
- ५) यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, साख्यकीय कार्यालय, यवतमाळ
- ६) महाराष्ट्र सिंचन विकास पाटबंधारे संशोधन व विकास संचालनालय, पुणे

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019

SPECIAL ISSUE-CCIV

*Human Rights Present Scenario and
Challenges & Humanities*

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Rajendra S.Korde
Arts, Commerce College, Warwat Bakal,
Tq.Sangrampur Dist. Buldhana

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

जलसिंचन प्रकल्पाची आवश्यकता

संशोधक

कु. सोनाली सुरेंद्रराव दुभाट
एम.ए. (अर्थशास्त्र)
एम.ए. (भूगोल) बी.एड.
मो.नं. ९४२०८३३८५२

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एस.बी. आखरे
एम.ए., एम.फिल., पी.एच.डी.
भूगोल विभाग प्रमुख
कला विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा.

प्रस्तावना :-

पाणी ही अत्यंत मौल्यवान व मानवी जीवनात उपयुक्त अशी नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. या जल साधन संपत्तीचे नियोजन करणे महत्वाचे असते. कारण मानवी जीवन हे पाण्याशिवाय नाही. म्हणून मानवी संस्कृतीचा विकास हा नद्यांच्या सानिध्यात झालेला दिसून येतो.

मानवी इतिहासात सुमारे दहा हजार वर्षांपूर्वी शेतीची सुरुवात झाली. भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मते, शेती हा मानवी संस्कृतीचा सर्वात मोठा शोध आहे. आपल्या भारतादेशात शेतीला अनन्य साधारण महत्व देण्यात आलेले असून मोहोजोदडो व हडप्पा या ठिकाणी झालेल्या उत्खननात धान्याची कोठारे सापडलेली आहेत. सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या या संस्कृतीमध्ये शेतीला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

माणूस हा बुध्दीमान आहे. त्याच्या तल्लख बुध्दीने केलेल्या निरिक्षणावरून शेतीची निर्माती झालेली असून ती शेती प्रामुख्याने अनुभवावर अवलंबून आहे. स्थानांतरही शेतात नवनवीन प्रयोग प्रत्यक्ष अंमलगत आणून सुधारणा होत गेल्या पण इंग्रजांच्या काळात शेतीत सुधारणा करण्यासाठी फारसे प्रयत्न झाले नाही.

स्वातंत्र्यपूर्वीच्या काळात शेतीमध्ये नवीन तंत्रज्ञानावर व शेतीत यंत्रिकीकरणाचा वापर अत्यल्प होता. पारंपारिक शेती अवजारांचा वापर करून शेती करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल होता.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशाच्या उत्तर भागात झालेल्या हरितक्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर देशात पूर्वी होणारी शेती पारंपारिकवरून आधुनिक शेतीकडे वाटचाल करू लागली.

कृषीक्रांतीचे जनक डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन यांनी सध्याच्या शेतीला हरितक्रांती असे जरी नाव दिले असले तरी भविष्याकाळाची शेती सदाहरीत क्रांती (Ever Green Revolution) अशा स्वरूपाची राहिल असे मत प्रदर्शित केले आहे. (संदर्भ-कृषी घटक संपूर्ण मार्गदर्शन (२००४), डॉ. आनंद पाटील पृ.क्रं. ९५)

पूर्वीच्या शेती पारंपारिक, आजची शेती आधुनिक व उद्याची शेती शाश्वत असे समिकरण असून भविष्यातील शेती करतांना आधुनिक तंत्रज्ञाना सोबत पारंपारिक तंत्रज्ञानाची साथ देवून या शेतीला शाश्वत बनविणे काळाची गरज आहे. कारण कोणत्याही पिकाच्या योग्य वाढीसाठी 'पाणी' हा मुलभूत घटक असून तो पिकाचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

पाणी ही मौल्यवान नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. माणसाची तो मुलभूत गरज आहे. कारण मानवी जीवन हे पाण्याशिवाय नाही. म्हणून शेतीच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडणाऱ्या विविध घटकांमध्ये सर्वात महत्वाचा घटक 'पाणी' हा आहे. म्हणून पाण्याला शेतीचे जीवनरक्त सुध्दा संबोधले जाते.

कृषीप्रधान भारत देशाची प्रगती, ही शेतीच्या विकासात दडलेली आहे. आणि म्हणूनच जलसिंचन या विषयाला भारतात अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

"पावसाच्या पाण्याव्यतिरिक्त पिकांना दिलेल्या पुरक पाण्याला जलसिंचन असे म्हणतात"

“काही विशिष्ट उद्दीष्ट ठेवून व भौगोलिक परिस्थितीचा अंदाज घेवून केलेल्या पुनर्नियोजित प्रारूप आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय. किंवा एखाद्या निश्चित उद्दीष्ट प्राप्तीकरीता संशोधन, नियोजन व त्याच्या क्रियान्वयाची योजनाबद्ध कालीक मांडणी करून तयार केलेला आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय”

जलसिंचनाचे उद्देश :-

- मोसमी पाउस असल्यामुळे इतर ऋतुत पिके घेणे.
- वर्षातून एकापेक्षा जास्त पिके घेणे.
- नगदी पिके घेणे.
- रासायनिक खते लागू पडण्यासाठी
- दर हेक्टरी जास्त उत्पादन घेणे.

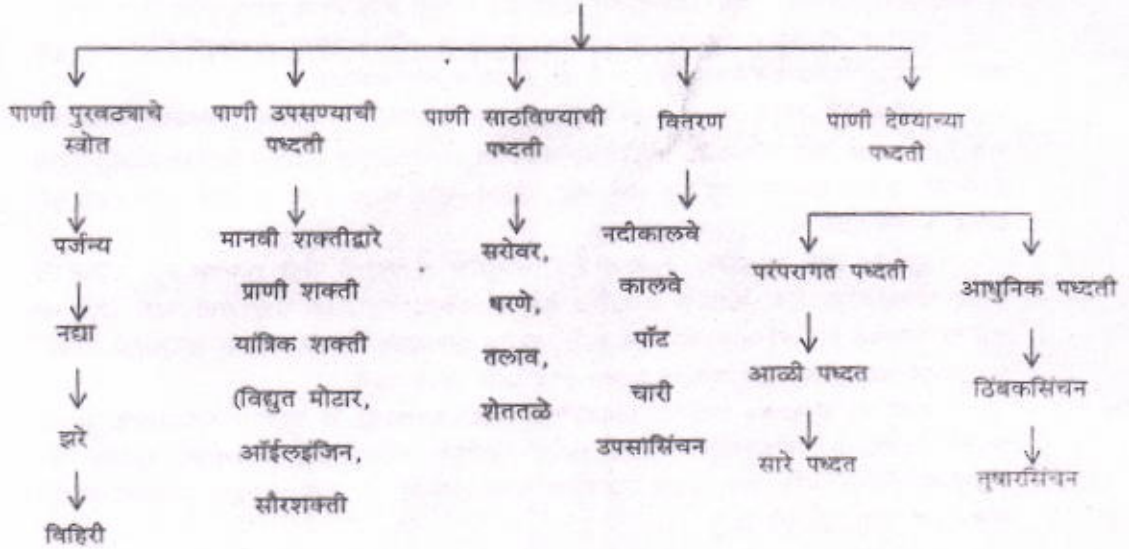
आज एकीकडे भरमसाट लोकसंख्या वाढत आहे. त्या मानाने कृषी उत्पादनांमध्ये वाढ होत नसल्याने, या वाढत्या लोकसंख्येसोबतच शेती उत्पादनामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे व त्यासाठी जलसिंचनाची आवश्यकता आहे. ओलीत व्यवस्थेमुळे उत्पादन आणि उत्पादकता किती वाढते परिणामतः उत्पन्नात होणारी वाढ किती आहे. हा आर्थिक अभ्ययनाचा मूळ विषय आहे.

“सिंचन म्हणजे शेतीस जमिनीस वा एखाद्या ओसाड स्थळास, हलविता देण्याजोगी तुषार सिंचन होय.”

जलसिंचनाची पार्वभूमी :-

पिकांना पाणी देण्याची प्रथा प्राचीन असून त्या पध्दतीमध्ये विविधताही आढळून येतो. पिकांना जे कृत्रिमरित्या पाणी देतो त्यास ढोबळमानाने जलसिंचन असे म्हणता येईल. कृषीक्षेत्राच्या प्रगतीशी संबंधित महत्त्वपूर्ण घटक जलसिंचन आहे.

RESEARCH JOURNEY
जलसिंचन व्यवस्था

मानवाला जसे आपल्या दैनंदिन जीवनात पाण्याची नितांत गरज असते त्याच प्रमाणे शेतीला सूक्ष्म पाण्याची गरज असते. आणि म्हणून सिंचन, जलसिंचन हा सर्वांना विचार करायला लावणारा घटक आहे.

पाण्याची गरज पिण्यासाठी, औद्योगिक वापरकरिता व शेतीसाठी ज्या ठिकाणी असेल तेथे भूगर्भात पाणी साठविण्याऐवजी उपसा करण्यावर भर दिला जातो. त्यामुळे भूजल पातळी क्षपाटयाने कमी होते. सिंचनासाठी पाण्याची गरज दिवसेंदिवस वाढत आहे. याउलट त्याची उपलब्धता मात्र कमी होत आहे. अशा परिस्थितीत जलसंवर्धन करणे आवश्यक आहे.

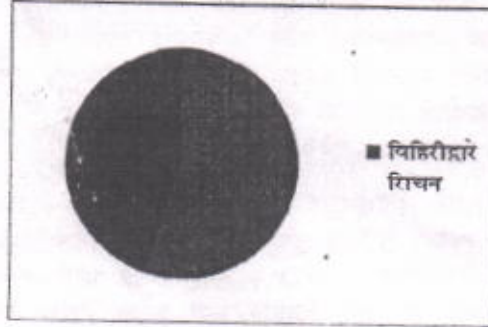
आपल्या देशात मुख्यतः पाटाद्वारे, दंडाद्वारे पाणी देण्याची पध्दत प्रचलित आहे. त्यामुळे अशा प्रवाही सिंचन पध्दतीत ३० ते ५० टक्के पाणी वाया जावून त्याचा पिकास प्रयत्न्य लक्ष्य होत नाही व या अतिरिक्त पाण्यामुळे जमिनी क्षारयुक्त होण्याचा धोका असतो. म्हणून ठिबक सिंचन या आधुनिक पध्दतीचा वापर करून आवश्यक तेवढेच व काटकसरीने वापरून पाणी नाश टाळता येईल. व जमिनी सुरक्षित राहतील व उत्पादनात वाढ होईल.

महाराष्ट्रातील सिंचन प्रमाणे :-

महाराष्ट्रातील जवळ जवळ ८० ते ८५ टक्के शेती मोसमी पावसाच्या लहरीवर अवलंबून आहे. राज्यात केवळ १८ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचे प्रामुख्याने कालवे, तळी, सरोवरे, पाझर तलाव, विहिरी, उपसासिंचन तुषार सिंचन, ठिबक सिंचन, कुपनलिका असे प्रकार पडतात. ठिबक सिंचनात महाराष्ट्र हे अग्रेसर राज्य असून संपूर्ण भारताच्या ६० टक्के ठिबक सिंचन एकट्या महाराष्ट्रात केले जाते. २००६-२००७ मध्ये सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र हे ३९.५८ लाख हेक्टर होते पिकाखालील एकूण क्षेत्रांपैकी १७.५ टक्के क्षेत्र सिंचनाखालील होते.

आलेख क्र. १.२

महाराष्ट्रातील सिंचन प्रमाण

➤ ठिबक सिंचन :-

जमिनीचा दर्जा, पिकांची जात, पिकांचे स्वरूप, वाष्पीभवनाचे प्रमाण इत्यादी गोष्टी लक्षात घेऊन पिकांच्या मुळाशी त्यांच्या गरजेपुरते पॉलिथिनच्या नळ्यांचे जाळे पसरून तोटीच्या किंवा सूक्ष्म नळीद्वारे शेवार्थेबाने किंवा वारीक धारेने पाणी देण्याच्या आधुनिक पध्दतीला ठिबक सिंचन म्हणतात.

मानवास प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाली की, प्राप्त परिस्थितीत पर्याय शोधले जातात. १९८६ मध्ये द्राक्षे पिकविणाऱ्या नाशिक जिल्ह्यास अवर्षणाचा तडाखा बसला तेव्हा त्यांनी द्राक्षाच्या बागा वाचविण्यासाठी ठिबक सिंचनाचा आधार घेतला आणि आता महाराष्ट्रात सिंचन

पध्दतीत नाशिक जिल्हा आषाडीवर आहे. महाराष्ट्राने सूक्ष्मलक्षी जलसिंचन तंत्रज्ञान, उच्च उत्पादकता व सुधारित दर्जा या बाबतीत देशात पाया घातला आहे. संपुर्ण देशातील ६० टक्के ठिबक सिंचन एकट्या महाराष्ट्रात आहेत. फळे, पालेभाज्या, फुले इत्यादीसाठी ठिबक सिंचनाचा वापर केला जातो. महाराष्ट्र शासनाने ऊस पिकासाठी देखील ठिबक सिंचनाचा प्रसार करण्यासाठी योजना हाती घेतली आहे.

➤ तुषार सिंचन :-

या पध्दतीमध्ये पंपाच्या साहाय्याने पाण्याचा आवश्यकत तो दाब देऊन लहान लहान छिद्रावाटे फवार्च्याने पिकाला पाणी दिले जाते. तुषार सिंचन पध्दतीने पावसाप्रमाणे जमिनीवर पाणी पडते व त्याचे समान वितरण होते. या पध्दतीमुळे पारंपारिक जलसिंचन पध्दतीच्या तुलनेने ३० टक्के ते ३५ टक्के पाण्याची बचत होते, तर उत्पन्नात १० टक्के ते १५ टक्के वाढ होते. या पध्दतीमुळे पाण्याच्या फवार्च्याने पिकाची पाने सतत भुतली जातात. साहजिकच रोगराई आणि किडीचे प्रमाण कमी होते. त्याचप्रमाणे जमिनीमध्ये पाण्याचा साठा होत नाही व जमीन खारी बनत नाही हा एक मोठा फायदा आहे.

कालवे

महाराष्ट्रात जलसिंचन प्रकारत विहिरीच्या खालोखाल कालव्याद्वारे सुमारे २३ टक्के क्षेत्र अमलात आणले जाते. महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दख्खनच्या पठारावर कृष्णा, गोदावरी, भीमा आणि त्यांच्या उपनद्यांच्या क्षेत्रात पाटबंधारे योजना अमलात आणून कालव्याद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो.

➤ पाझर तलाव :-

विहिरी किंवा नदीच्या पात्रातून अथवा जलाशयातून उंच भागातल्या जमिनीला पाणीपुरवठ्याची सोय उपलब्ध करून घ्यावयाची असेल तर हे पाणी उंचावर न्यावे लागते. यासाठी ऑईल इंजिन्स व विजेचे पंप यांचा वापर केला जातो. महाराष्ट्रात एकूण जलसिंचन क्षेत्रापैकी ८ टक्के क्षेत्र हे उपसा जलसिंचनाचे आहे. महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दक्षिण महाराष्ट्रात विशेषतः कोल्हापूर जिल्हा आणि कोकणामध्ये रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात उपसा जलसिंचनाद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो.

➤ विहीर जलसिंचन :-

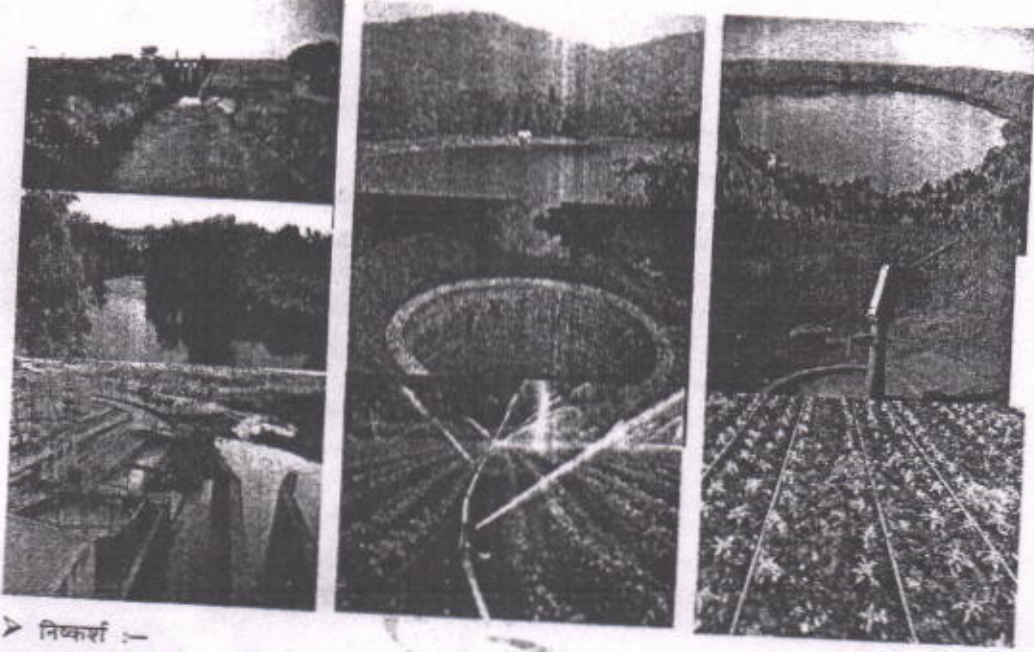
महाराष्ट्रात भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या १९९५ च्या आकडेवारीनुसार ११ लाख ४३ हजार विहिरी आहेत. यापैकी सुमारे १० लाख विहिरीवर ऑईल इंजिन किंवा विद्युत पंप बसविलेले आहेत. विहिरींमधुन २,५४,७१० हेक्टर मीटर पाणी उपसा करण्यासाठी उपलब्ध होते आणि दरवर्षी पावसाचे जे पाणी भूगर्भात मुरते त्याचा विचार करता ३२१,८१० हेक्टर पाणी वापरसाठी मिळू शकते. महाराष्ट्रातील भूमिगत पाण्याच्या एकूण साठ्याचा अंदाज पाहता आणखी ११ लाख ८२ हजार विहिरी खोदता येतील.

➤ तलाव सिंचन :-

महाराष्ट्रात तलाव जलसिंचनाचे प्रमाणे १५ टक्के आहे. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने विदर्भामध्ये भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यात तलावाच्या साहाय्याने पाणीपुरवठा केला जातो. या प्रदेशात तलावाद्वारा होणाऱ्या जलसिंचनाचे प्रमाण सुमारे ६० टक्के आहे.

➤ जलसिंचनाचे प्रकार :-

➤ निष्कर्ष :-

- १) शेतीची उत्पादकता आणि मान्सूनच्या लहरीपणामुळे शेती उत्पादन व उत्पन्न अनिश्चित स्वरूपाचे झाले आहे.
- २) शेतीला योग्य वेळी जल सिंचनाद्वारे पाणी पुरवठा झाला तर शेतीची उत्पादकता ही निश्चितच वाढेल व कृषीच्या मागासलेपणा कमी होईल.

संदर्भ :-

- १) कृषी घटक संपुर्ण मार्गदर्शन (२००४), डॉ. आनंद पाटील- पृ.क्र. ९५
- २) कृषी विषय घटक (२००५), के. सागर प्रकाशन.
- ३) हिरवे नंदकिशोर (जुन २०१२), "स्वातंत्र्यपूर्ण भारताचा जलसिंचन इतिहास", महाराष्ट्र सिंचन विकास.
- ४) आयरे (२०१२) टिबक, गोडवा कृषी प्रकारान.
- ५) विकिपिडीया

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

पारधी बेडा (वस्ती) - काळा गोटा येथील पारधी जमातीच्या आरोग्य विषयक समस्यां आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे भौगोलिक अध्ययन

डॉ. सुनील आखरे

मार्गदर्शक
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

कु. ऋतुजा आमले

संशोधक विद्यार्थी
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

प्रस्तावना:-

मागील काही वर्षात भारत महाशक्तीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. सद्यस्थितीत भारत जगातील चौथी महाशक्ती आहे. परंतु आजही भारतात अनेक आदिवासी जमाती विकासापासून दूर आहे. दारिद्र, कुपोषण, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता यांप्रकारच्या अनेक समस्या या जमातीमध्ये दिसून येतात. यातूनच आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. काळा गोटा हे १००% पारधी जमात असलेली वस्ती असून येथे सुद्धा वरील समस्या दिसून येतात. प्रस्तुत शोध निबंधात काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांवर आर्थिक, सामाजिक भौगोलिक परिस्थितीच्या होणा-या परिणामाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

1Page

अभ्यास क्षेत्र :- महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागातील अमरावती हा महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे. अमरावती जिल्हाच्या तिबसा तहसील मधील मारडा या गावातील काळा गोटा ही पारधी वस्ती असून मारडा या गावापासून उत्तरेस १.७ कि.मी. अंतरावर आहे. काळा गोटा या वस्तीचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°५९'२२' उत्तर अक्षवृत्त

असून रेखावृत्तीय विस्तार ७८°०५'३३' पूर्व रेखावृत्त आहे. काळा गोटा ही १००% पारधी जमात असलेली वस्ती आहे. काळा गोटा वस्तीची ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया अशी एकूण २२८ लोकसंख्या आहे.

उद्दिष्ट :-

काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन करून त्यामागील भौगोलिक कारणांचे विश्लेषण करणे.

माहिती स्रोत आणि संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्राथमिक आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ही आकडेवारी क्षेत्रीय सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त केली असून याकरिता काळा गोटा येथील एकूण ४७ कुटुंब प्रमुखांची मुलाखत घेण्यात आली. प्राप्त आकडेवारीचे विश्लेषण करण्याकरिता विविध सांख्यिकीय आणि नकाशाशास्त्रीय पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला.

लोकसंख्या शास्त्रीय घटक:-

'काळा गोटा' पारधी बेडा (वस्ती) येथील ४७ कुटुंबामध्ये २२८ लोकसंख्या असून यात ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लोकसंख्येचे वैशिष्ट्य पुढीलप्रमाणे

- अ) वय संरचना :- 'काळा गोटा' येथील लोकसंख्येची वयानुसार वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, सुमारे ७१% लोकसंख्या ३० वर्षांपेक्षा कमी वयाची असून केवळ १% लोकसंख्या ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाची आहे. (सारणी क्र. १)

काळागोटा वय संरचना

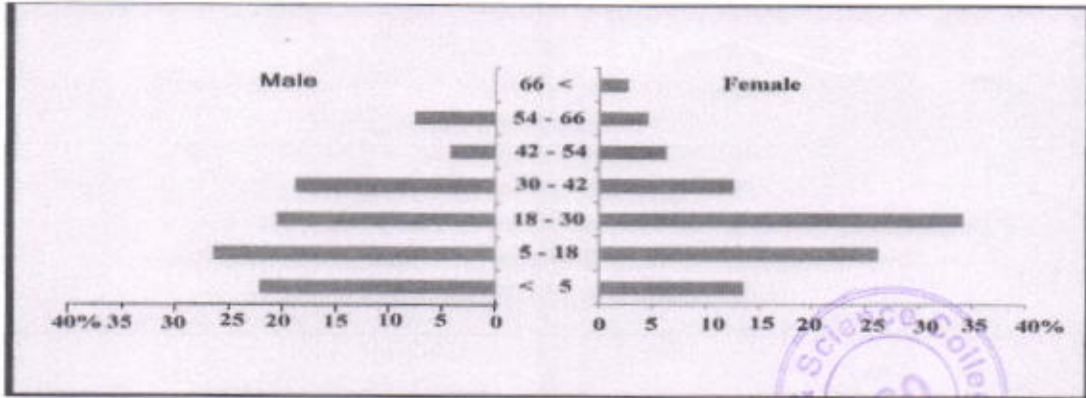
अ.क्र.	वय	लोकसंख्या	टक्केवारी
१	५ वर्ष >	४१	१८
२	६ ते १७ वर्ष	६०	२६
३	१८ ते ३० वर्ष	६२	२७
४	३१ ते ४२ वर्ष	३६	१६
५	४३ ते ५४ वर्ष	१२	५
६	५५ ते ६६ वर्ष	१४	६
७	६६ <	३	१

(सारणी क्र. १)

वरील सारणी वरून असे स्पष्ट होते की, 'काळा गोटा' येथे क्रियाशील लोकसंख्या ४८% असून अक्रियाशील लोकसंख्या ५२% आहे.

ब) लिंग संरचना :- 'काळा गोटा' येथील एकूण २२८ लोकसंख्येपैकी ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लिंग गुणोत्तर दरहजार पुरुषामागे ९४८.७ या स्त्रिया आहे १८ वर्षांपेक्षा कमी वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये पुरुषांचे प्रमाण जास्त असून ६६ पेक्षा जास्त वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. (आलेख क्र.१)

लिंग संरचना

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

3Page

(आलेख क्र.१)

क) **आर्थिक स्थिती :-** 'काळा गोटा' येथील लोकसंख्येमध्ये ११० लोक (४८%) क्रियाशील असून यातील ९५ लोक मजुरी, ११ शेती, १ किराणा दुकान, १ शेळी पालन व्यवसाय करतात २ नागरिकांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले. जरी दोघांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले असले तरी अनेक लोकांचा दारू भट्टीचा व्यवसाय आहे तसेच अनेक दारू भट्टीवर मजुरी करतात. सुमारे ४५% कुटुंब प्रमुख मुंबई येथे रोजगार्यकरिता दोन ते सहा महिने स्थलांतरित होतात. आर्थिक स्थिती कमकुवत असली तरी येथे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. कर्ज बँक कडून न घेता सावकार किंवा नातेवाईकांकडून घेतात. कर्ज मुख्यतः शेती व्यवसायिकांनी घेतलेले आहे. सर्वच कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ३००००० लाखापेक्षा कमी आहे.

येथील ४९% पक्की घरे असून ४०% कुळाची व ११% मातीची घरे आहे. तसेच फ्रीज, टी. व्ही आणि गॅस या वैनीच्या वस्तू सुमारे १३% कुटुंबा जवळ असून १५ % कुटुंबाजवळ कुलर, ४% जवळ टेपरेकॉर्डर आणि ६४ % जवळ मोबाईल आहे. ४३% घरांमध्ये वीज कनेक्शन असून इतर लोकांनी अनधिकृत वीज कनेक्शन घेतले आहे.

ड) **सामाजिक स्थिती :-**

'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून केवळ ४५% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र आहे, जात पडताळणी (Cast Validity) पत्र केवळ ७ % लोकांजवळ आहेत तसेच ७१% लोकांचे बँक खाते असून सुमारे ३०% लोकांजवळ ATM कार्ड आहे. सुमारे ८५% लोकांजवळ आधार कार्ड आहे केवळ लहान मुलांचे आधार कार्ड नाही. तसेच शासकीय योजनांचा लाभ फारसा मिळाला नाही.

इ) **आरोग्यविषयक स्थिती :-**

'काळा गोटा' येथे आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव असून प्राथमिक आरोग्य केंद्र ७ कि.मी. अंतरावर आहे. अस्वच्छता, अंधश्रद्धा असल्यामुळे व आरोग्यविषयक जागृती नसल्यामुळे 'काळा गोटा' येथे आजारी व्यक्तीचे प्रमाण खूप

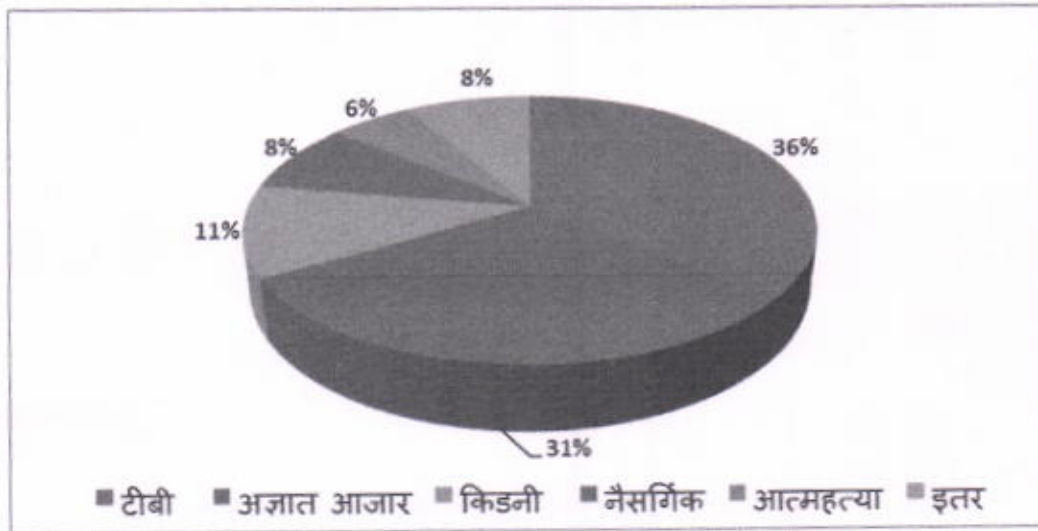
डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

4P age

जास्त आहे. सुमारे २६% कुटुंबामध्ये आजारी व्यक्ती आढळून आलेत. यामुळेच येथे मृत्युदर जास्त आहे. मागील १० वर्षात एकूण ३८ लोकांचा मृत्यू झाला. यावरून हे स्पष्ट होते की, येथे मृत्युदर १७.७ (दरवर्षी प्रती हजारी १७.७ मृत्यू) आहे. भारताचा मृत्युदर ६.३ व असून 'काळा गोटा' येथील मृत्युदर भारताच्या दुप्पटीने जास्त आहे. येथील लोकांचे आयुष्यमान (मृत्युच्या वेळीचे सरासरी वय) ३८.८ इतके कमी आहे. भारतातील लोकांचे आयुष्यमान ६७.८ आहे. 'काळा गोटा' येथील आयुष्यमान भारतातील आयुष्यमानाच्या तुलनेत २९ वर्षांनी कमी आहे. येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण आलेख क्र. २ मध्ये दिले आहे.

'काळा गोटा' येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण

वरील आलेखावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त ३६% मृत्यू टी.बी. या आजाराचे झाले तर ३१% मृत्यू अज्ञात आजाराने झाले. किडनीच्या आजाराचे ११%, नैसर्गिक वृद्धापकाळाने ८%, आत्महत्यामुळे ६% आणि अपघात, सर्पदंश व कुत्रा चावणे यासारख्या इतर कारणामुळे ८% मृत्यू झाले आहे. अज्ञात आजाराने मृत्यू झाल्यामुळे पारधी जमातीमध्ये करणीमुळे मृत्यू झाले अशी अंधश्रद्धा आहे. अनेक मुलाखतदात्यांनी अज्ञात आजारामुळे मृत्यू झालेल्या लोकांना करणी केली तसेच भूतबाधा अघोरी शक्तीमुळे मृत्यू झाले असे उत्तर दिले.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत शोध निबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे

अ) निरीक्षण :- प्रस्तुत संशोधनामध्ये खालील निरीक्षणे आढळून आली.

- १) 'काळा गोटा' येथील पारधी वस्तीमध्ये निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या मोठ्याप्रमाणात आहे.
- २) 'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून सुद्धा ९९% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र नाही तसेच ९३% लोकांजवळ जात पडताळणी पत्र नाही. २९% लोकांचे बँक खाते नाही तसेच केवळ ३०% ATM कार्डधारक आहे. येथील लोक बँक कडून कर्ज न घेता सावकाराकडून कर्ज घेतात.
- ३) येथे अक्रियाशील लोकसंख्या सुमारे ९२% आहे. यात लहान मुले व विधवा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.
- ४) 'काळा गोटा' येथील लोकांची आर्थिक स्थिती ढलाखीची असून बहुतांश लोक मजुरी करतात. जास्त रोजगाराच्या लालसेने २ ते ६ महिने मुंबई येथे स्थलांतरीत होतात. तसेच अनेक तरुण दारू भट्टीवर मजुरी करतात किंवा दारू भट्टीचा व्यवसाय करतात.
- ५) आर्थिक स्थिती कमकुवत असून सुद्धा मोबाईलचे प्रमाण जास्त आहे. याउलट शासनाच्या मदतीने मिळणारी गॅस कनेक्शन व संडास यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ६) १००% अधिवासी वस्ती असून सुद्धा येथे शासनाच्या योजनांचा लाभ पुरेपूर मिळाला नाही.
- ७) येथे मृत्युदर अतिशय जास्त असून ही या जमातीच्या अस्तित्वासाठी धोक्याची घंटा आहे. विशेषतः येथील सरासरी आयुष्यमान केवळ ३८.८ वर्ष आहे. येथे सर्वाधिक मृत्यू टी. बी. मुळे आणि अज्ञात रोगाने झाले आहे. येथे वैद्यकीय सुविधांचा अभाव असून मृत्युदर जास्त असण्याला अंधश्रद्धा हे सुद्धा मुख्य कारण आहे.
- ८) येथे पिण्याच्या पाण्याकरिता नळ योजना असली तरी हि नळ योजना पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यास अपुरी आहे.

डॉ. सुनील आखरे

क. ऋतुजा आमले

6Page

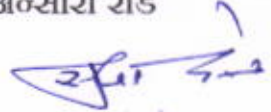

- ब) उपाययोजना :- वरील निरीक्षणाच्या अधारावर पुढील उपाय योजना सुचवीत आहे.
- १) येथे निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या सोडविण्यासाठी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. याकरिता शासनाने तसेच सामाजिक संस्थांनी उपक्रम राबवावे.
 - २) येथील १००% लोकांचे जातीचे प्रमाणपत्र तसेच जात परताळणी पत्र तयार करण्याकरिता शासनाने काळा गोटा येथे कॅम्प लावून शासन आपल्या दारी हा उपक्रम राबवावा. तसेच सर्व नागरिकांचे डिरो बॅलन्सवर बँक खाते काढावी.
 - ३) स्थानिक रोजगार निर्मितीसाठी शासन स्तरावर उपाययोजना करावी.
 - ४) शासनाच्या योजनाचा लाभ लोकांपर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न करावा.
 - ५) येथे वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यात याव्या तसेच अज्ञात आजाराचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सर्व लोकांची मोफत वैद्यकीय तपासणी करून घ्यावी.
 - ६) पिण्याच्या पाण्याच्या पूर्ततेकरिता पाण्याची टाकी बांधण्यात यावी.

संदर्भ :-

- १) हुसैन मजीद (२००१) : " मानव भूगोल" रावत पब्लिकेशन ३ न २०, जवाहर नगर, जयपूर ३०२००४
- २) मामोरीया चतुर्भुज (१९९९) : " मानव भूगोल" साहित्य भवन पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्युर्स (प्रा.) लि, ३४ लाजपत कुंज, आब्रा २८२००२
- ३) प्रसाद गोविंद, प्रमोदकुमार सिंह (२००७) : "जनसंख्या संसाधन एवं सामाजिक - आर्थिक रुपांतरण" डिस्कव्हरी पब्लिकेशन हाऊस ४८३१/२४, अन्सारी रोड दरियागंज, नई दिल्ली ११०००२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - IV

October - December - 2019

PART - IV

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - III

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विदर्भाची अखंड काव्यपरंपरा डॉ. कोमल वि. ठाकरे	१-९
२	वैदर्भीय लोकगीत एक आढावा डॉ. कविता राजाभोज	१०-१२
३	वैदर्भीय संत तुकडोजी महाराज : एक जीवनदर्शन डॉ. स्मिता जाधव	१३-१७
४	विदर्भीय दलित कवयित्रींच्या काव्यातील आशय आणि शैली प्रा. डॉ. विजया गोडाम	१८-२३
५	भ. श्री. पंडिताचे अनुवादित साहित्य प्रा. नरेंद्र ईश्वर धरत	२४-३०
६	वऱ्हाडी म्हणीतील वाङ्मयीन सौंदर्य डॉ. राखी म. जाधव	३१-३४
७	विदर्भातील संतपरंपरा प्रा. डॉ. सुनंदा चरडे-दुबे	३५-४०
८	'बिराड' आत्मकथनातील भटक्यांच्या प्रथा- परंपराचा अभ्यास प्रा. भारती दि. वनपारखी-चिमुकर	४१-४५
९	महेश एलकुंचवार यांच्या एकांकिका डॉ. संगीता खुरद	४६-४९
१०	डॉ. योगेन्द्र मेश्रमांचे मराठी साहित्यातील योगदान प्रा. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	५०-५३
११	विदर्भातील पाच संतरत्न प्रा. डॉ. विलास खुणे	५४-५९
१२	सदाऊ बाण्याची काव्यानुभूती : आता होऊन जाऊ घा ! प्रा. डॉ. हेमंतकुमार बागडे	५०-६५
१३	विदर्भातील निवडक बोली भाषेचे स्वरूप प्रा. दिलीप घोनमोडे	६६-७३
१४	गोडवनातील आदिवासींच्या लोकसाहित्यातील वैविध्यता प्रा. डॉ. प्रफुल्ल तुकारामजी बन्सोड	७४-८०
१५	वामन निंबाळकर यांची कविता	८१-८४

३. वैदर्भिय संत तुकडोजी महाराज : एक जीवनदर्शन

डॉ. स्मिता जाधव

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा, जि. अमरावती.

प्राचीन काळापासून विदर्भाला गौरवशाली व समृद्ध वारसा लाभलेला आहे. प्राचीन काळापासून अर्वाचीन काळापर्यंत तसेच सोबतच्या काळातही विदर्भाचा इतिहास संपन्न आहे. वर्धा, नागपूर, अमरावती, भंडारा गडचिरोली, गादिया, चंद्रपूर, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ हे आजच्या विदर्भातील जिल्ले विदर्भाचे वैभवच म्हणता येईल. विदर्भातील या प्रदेशावर प्राचीन काळापासून अनेक प्रथितयश राजवंशांनी राज्य केले. कृषी, उद्योग, व्यापार व शिक्षण, ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, समाजकारण, राजकारण यात विदर्भ प्रदेश आजही अग्रेसर आहे. विदर्भ ही सर्वच काळात कवी आणि ज्ञानीयांची भूमी राहिलेली आहे.

विदर्भाला अद्वितीय अशी संत परंपरा लाभलेली आहे. या पृण्य भूमीत जन्माला आलेल्या संतांनी लोकांची आत्मिक व आध्यात्मिक उन्नती साधलेली आहे. मुप्रसिध्द संस्कृत साहित्यिक भवभूती, बोपदेव, देवनाथ, मुकुंदराज असे अनेक सिध्दहस्त लेखक विदर्भाच्या भूमीत जन्माला आले व त्यांनी साहित्यरचना केली.

विदर्भात महानुभाव, बारकरी, नाथ संप्रदायी, दत्तात्रेय पंथाचे लोक विदर्भात जास्त क्रियाशील होते. मुस्लीम राजवटीत या संतांनी हिंदूची अस्मिता टिकवून धरण्याचे कार्य केले आणि एकगृहीयत्वाची जाणीव निर्माण करण्यात या सर्व संतांनी अलौकिक असे कार्य केले. मध्ययुगीन काळातील याच संतपरंपरेचा वारसा आधुनिक काळात विदर्भातील संतांनी पुढे चालविला. यात संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा आणि संत गुलाबराव महाराज यांचा प्रकर्षाने उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी आपले विचार उक्तीने व कृतीने समाजमनाला पटवून दिले. भजन, कीर्तन, प्रवचन आणि लेखन याचा अतिशय खुबीने वापर करून प्रबोधन केले. सामाजिक प्रश्नांचे भान ठेवून त्यांनी लोकजागृती घडवून आणली. लोकसंग्रह, लोकसंघटन आणि लोकजागृती ही परिमाण वापरून समाजातील कृप्रा, कर्मकाष्ट, मृशय-अमृशय भाव, धर्माचे बाह्य अवडंबर, जातीप्रथा याविरुद्ध समाजाला उद्बोधन केले.

विदर्भामध्ये जे संत, सत्पुरुष होवून गेलेत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आध्यात्मिक मार्गाबरोबरच त्यांनी लोकांना देशभक्ती शिकविली. त्यांनी लिहिलेला 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ जीवनाच्या सर्व अंगोपांगावर प्रकाश टाकणारा आहे. समाजघडवणूकीकरिता त्यांनी केलेल्या कार्याचे अध्ययन केल्यानंतर त्यांनी केलेले प्रचंड रचनात्मक कार्य आपल्या डोळ्यासमोर येते. समाजामध्ये असणाऱ्या घातक रूढी परंपरा यावर त्यांनी मार्मिकपणे टीका केली. त्यांनी आपल्या भजनांतून, भाषणांतून व पत्रांमधून व त्यांच्या संपूर्ण साहित्यातून व त्यांच्या तत्कालिन समाज कार्यातून व त्यांनी निर्माण केलेल्या विविध संघटनात्मक व संस्थात्मक कार्यांच्या ध्येय धोरणातून आणि त्यांच्या कार्यशीलीतून प्रकर्षाने जाणवते.

समाजात प्रत्यक्ष कार्य करायचे असेल तर हा समाज प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय व अनुभवल्याशिवाय समाजातील प्रश्न कळणार नाहीत, समाज हीच आपली पाटशाळा आहे. याकरिता त्यांनी भारतभ्रमण करून अनुभव घेतले. त्यांनी समाजजीवनाला ग्रासून टाकणाऱ्या अनेक विषयांना आपल्या लेखणीद्वारे वाचा फोडली. परंपरागत अनिष्ट रूढी, जाती, धर्म, पंथभेद, अंधश्रद्धा, प्राणीबळी, व्यसनाधीनता इत्यादि समाजविघातक गोष्टींवर प्रहार करून ईश्वराचे विशुद्धस्वरूप लोकांसमोर मांडले. ठिकठिकाणी 'गुरुदेव सेवा मंडळ' स्थापन करून विधायक समाजाचे चित्र लोकांसमोर मांडले.

जातीव्यवस्था व वर्णाव्यवस्थेचा या समाजाच्या उन्नयनासाठी निर्माण झालेल्या प्रथा आहेत. परंतु काळानुसार या व्यवस्थेत दोष निर्माण झालेले. हीच जातीव्यवस्था पुढे सामाजिक विषमतेस सहाय्यभूत ठरली. अशा जातीव्यवस्थेचा निषेध करतांना ते म्हणतात,

“वारतविक कामाकरिता वर्ण झाले । समाजासि सर्वचि लागले ।

म्हणोनि सर्वानाचि महत्व भले । ब्राम्हणापासोनी महारावरि ॥५८॥

शुद्रापरि उत्तम वर्तनी जन्मला । तो शुद्रचि कैसा राहिला ।

तैसा क्षत्रियाचरी ब्रष्ट निपजला । तो क्षत्रिय कैसा? ॥६९॥”

अशाप्रकारे राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेतील 'वर्णाव्यवस्था'चा अध्यायात अमूक एक व्यवसाय धारण केला म्हणून कुणीही लहान किंवा मोठा होत नाही कारण जन्म घेणारा प्रत्येक मानवी घटक हा महत्त्वाचा आहे असे सधेतोड विचार मांडलेले.

'संतचमत्कार' या एकतिसाव्या अध्यायात त्यांनी समाजातील युवावाजी, अंधश्रद्धा यासारख्या खुळचट कल्पनांवर ताशेंगे ओढले. अंधश्रद्धेचे मूळ हे युवावाजीत आहे हे स्पष्ट करून त्यांनी लोकांना भोंदू युवापासून सावधान राहण्याचा इशारा दिला. समाजातील लोकांच्या अंधश्रद्धेचा फायदा घेवून भोंदू साधू त्यांचा फायदा घेतात, आपल्या आशीर्वादाने वाझ खीला मूलही होवू शकतं, आपण लोखंडाचे स्पर्शाने सोने करू शकतो अशा होंगी, खुळया कल्पनांवर त्यांनी प्रहार केला. ते म्हणतात,

“साधू संतचि मूल देती । तरी का वाझ जगी राहती ? ॥

रत धन, वैभव अर्पिती । तरी भिकारी न दिसावे ॥”

'समाजसंजीवनी' या ग्रंथाच्या संदिशात ते म्हणतात, “जातीयतेने, युवावाजीने पोथ्यापुराणांनी या देशाला जोगडा करून टाकलेले आहे.”

२०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महर्षी कर्वे, महात्मा फुले, चिपळूणकर तसेच इतर समाजसुधारकांनी शिक्षणाचा पुरस्कार करून शिक्षणाचे महत्व लोकांना पटवून दिले. महाराजांनीही साक्षरतेचा पुरस्कार केला. समाजातील प्रत्येक घटक सुसंस्कृत, स्वावलंबी आणि सुखी हे महाराजांचे स्वप्न होते. ते म्हणतात, “डोळे अमून जर बन्दूचें ज्ञान नसेल तर तो आंधळाच ना? तसेच सर्वांसुंदर असूनही जर त्याला अंधज्ञान नसेल तर आजच्या जगात तरी त्याला काय महत्व आहे? तो प्रत्येक ठिकाणी परावलंबी नि पराधिनच राहील हे

उपड आहे! आज आमच्या देशातील एक माणूस देखील अंगटाछाप असणे हे आम्हा सर्वांना लाजीरवाणे आहे. गप्पाचा हा कमजोर घटक म्हणजे गप्पाच्या जीवितालाच थोका आहे हे विसरू नये.''

महाराजांचे स्त्री-पुरुष समानतेविषयीचे विचार ग्रामगीतेतील 'महिलोन्नती' या अध्यायात आहेत. स्त्री-पुरुष संसार रथाची दोन चाक आहेत. त्यामुळे पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीसुद्धा साक्षर असणे नितांत आवश्यक आहे. यामुळे महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाचा जोरदार पुर्णकार केला. विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन करून त्यांनी अनेक विधवांचे पुनर्विवाहसुद्धा लावून दिलेले.

बालविवाह प्रथेविषयीसुद्धा महाराजांनी अतिशय परखट व प्रतिकूल विचार मांडलेले. मुलामुलीचे विवाह योग्य व मुजाण वयातच व्हावेत हे सांगतांना ते म्हणतात,

'पेशा गोष्टीस मात्र जपावे । बाळपणीही लग्न नसावे ।

समजूतदारीने करुनी द्यावे । लग्न प्रसंग ॥

काही पित्याची असते हीस । मुलीचे वय तीन वर्ष ।

अथवा असता तीन मास । करिती लग्न ॥३९॥

पुढे एक एकाशि न मिळे । सर्प-मुंगुसापरि सगळे ।

पंचायती-नोटिसाचे सोहळे । जीवन गारद यातचि ॥६१॥

काही मुली विधवा होती । बालवयीच परिवारती ।

पुढे त्यांची हातें फजिती । लग्नाबाचोनि ॥६२॥ ४

बालविवाह प्रथेवरोधक पद्यप्रथा, हुंदाप्रथा यासारख्या वाईट चालीरितींवर महाराजांनी आपल्या साहित्याद्वारे प्रहार केलेले.

राष्ट्रसंतांचे कुटुंबनियोजनविषयक विचार त्यांच्या सारासार विचारबुद्धीचे प्रतीकच आहे. अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव या आशीर्वादपर वचनांची तत्कालीन काळातील अनिष्टता दर्शवितांना ते म्हणतात, 'परिपुत्राचिही असावी मर्यादा । देशी न वाढावी आपदा' एक स्त्री और दोनो पुत्र इनकाही निभाना दिव्य है । अत्र अष्टपुत्रा भव कहे, यह आज अपसव्य है ।' त्यांनी मांडलेला हा विचार अतिशय मर्मग्राही व सार्वकालिक आहे.

सतीप्रथा या अमानवीय प्रथेवद्दल महाराजांची लेखणी अत्यंत संवेदनशील होतांना दिसते. वास्तविक पाहता महाराजांच्या काळापूर्वीच ही प्रथा कायद्याने बंद झाली होती. हा प्रश्न भविष्यात उद्भवू नये म्हणून त्यांनी या संदर्भात आपले विचार वेळोवेळी मांडलेले. स्त्री-पुरुष ही संसाररथाचे दोन चक्र आहेत मग या दोन्ही चाकासाठी सारखे नियम का नाहीत असा प्रश्न उपस्थित करून पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रीने सती जावे या कल्पनेला अमानुष कृत्य संबोधून एखाद्या स्त्रीला बळजबरीने सती जाण्यास बाध्य करावे ही मानवतेची विटंबना आहे असे मत नमूद केले.

व्यसनाधीनता हा समाजाला लागलेला कलक आहे, व्यसन हे सर्व दुःखाचे मूळ आहे हे हेरून महाराजांनी या संदर्भात मांडलेले विचार त्यांच्या संवेदनशीलतेची साक्ष देतात. ते म्हणतात,

“झाला गर्क कसा व्यसनात, उठ रे उठ तरुणा आता
प्राणाविन, जणू देह दिसावा महाली जणू, कधी दीप नसावा
तसेच झाले तुजविण, जग हे हर्ष नसे कोणात”

व्यसनाधीनतेचा थिक्कार करतांना महाराजांची बाणी तरवागीसारखे समाजमन चिरताना दिसते. ते म्हणतात,

“वाहरे दारुची नशा, आलि अवदशा, हुशारी गेली
कगाल जाहला देश, गुलामी आली ॥
तोडात शिबी अतीनगी, नित राही तमाशा रंगी ।
घर पराधीन बहू तंगी, परि तया सदाही गुंगी ॥
वडिलांचे नांव बुडविले, द्रव्य उडविले, जाहला खाली ।
लागला भीकेंला, देह दुर्गती झाली ॥”५

श्री मजाराजांनी गुरुदेव सेवा मंडळाच्या मार्फत या कार्यासाठी फार मोठी फळी उभारली व असंख्य लोकांना व्यसनमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आदिवासी सुधार आणि भंगी मुक्ती करण्याचेही प्रयत्न केले. आदिवासी हा भारताचा मूळ निवासी आहे. प्रामाणिकपणा, निर्भयता, निष्ठा याचे मुख्य गुण आहेत याची जाणीव त्यांनी आदिवासींमध्ये धडवून आणली. ते स्वतः आदिवासींसोबत जावून राहिले. त्यांच्यासोबत सहभोजन केले. त्यांच्या जीवन जाणीवा समृद्ध केल्या.

महाराज हे फक्त शालकं सुधारक नव्हते तर ते कृतीप्रवण सुधारक होते. त्यांनी रीवा स्टेटमध्ये भंगीमुक्ती व दलितोद्धार चळवळीचे निमंत्रण स्वीकारले. सर्व व्याप सोडून ते स्टेटमध्ये गेले. त्यांचे एकनिष्ठ समकालीन अनुयायी लिहितात, “महाराज भंग्यांचे सोबत राहायचे, जेवण करायचे, इतके ते भंगी मंडळीमध्ये समरस झाले होते. त्यांचे हे गलिच्छ वस्तीत राहणे व कार्य करणे बघून त्यांच्या सोबत असणाऱ्या लोकांना नवल वाटायला लागले. काही श्रीमतांनी त्यांना घरी चालण्याचा आग्रह केला परंतु त्यांच्या वैभवाचा त्यांनी अन्वेष केला”६

अशा प्रकारे महाराजांनी स्वतः कार्यप्रवण होवून अनेकाना कार्यप्रवण केले. त्यांनी अमृत्य स्वरूपाची साहित्य संपदा निर्माण केली. विचारांना भावनेची व संवेदनाची जोड देवून आणि भावना व संवेदनांना विचारांचे पाठबळ देवून आपण जे अनुभवत आहोत त्यांची मनोमन प्रचीती घेवून दक्षता बाळगून त्यांनी आपले विचार मांडले व कार्य केले. समाजात ज्या ज्या उणीवा दिसल्या त्या त्या उणीवा त्यांनी आपल्या भाजनांद्वारा, भाषणांद्वारा व कृतीद्वारा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला.

समाजसुधारणेच्या व राष्ट्रोद्दाराच्या व्यस्त वेळापत्रकात त्यांनी केलेली साहित्यनिर्मिती अफाट आहे. त्यांनी देव, धर्म, अवतारकल्पना, अध्यात्म, विज्ञान स्वातंत्र्य, स्वराज्य, राष्ट्रधर्म, देशसेवा, शिक्षण, देशभक्ती, पुढारी, राष्ट्रकर्तव्ये, जातीयता, वर्णाव्यवस्था, गांधीवाद, समाजशिक्षण हे सर्व विषय हाताळले.

त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे त्यांचे शीघ्र कवित्व आणि चिंतनप्रपात होता. समाजाच्या कल्याणाची अहर्निश तळमळ त्यांचे ठायी होती. प्रामोन्नती व राष्ट्रोन्नतीकरिता त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतही अमूल्य अशी भूमिका बजावली त्यांच्या सर्व जीवनकार्यातून त्यांचे जीवनदर्शन आढळते.

तळटीपा

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. ४३
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. २८८
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी समाजसंजीवनी पृ. ४
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. १९२
५. राष्ट्रसंत तुकडोजी समाजसंजीवनी पृ. ३३
६. बेल्लूरकर रा.मो., १९६६ युगप्रवर्तक संत राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, पृ. १०५

संदर्भग्रंथ सूची

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, १९९८ ग्रामगीता, ग्रामगीता प्रतिष्ठान
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, २००० समाज संजीवनी गुरुकुज आश्रम श्री गुरुदेव प्रकाशन
३. बेल्लूरकर रा.मो. १९६६ युगप्रवर्तक संत श्री तुकडोजी महाराज

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual International Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 6 Issue 2 October 2019 Regular Issue
URL http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=321

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor

Dr. Veera Mandavkar

Director, DBM Research Centre

---- Editorial Board ----

Prof. R.M. Wath

Prof. N.V. Narule

Dr. G.P. Urkunde

Prof. S.Y. Lakhadive

Dr. R.T. Ade

Prof. M.P. Rakhunde

Invited Guest Editors

1. **Vikram Raje**, 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil**, Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje**, 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

- Mrs. Sonali Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati Uni., Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhvani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401 (India)
E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – marathipradhyapak@gmail.com
Telephone: 07201-226147, 226129 Telefax, Mob. Chief Editor: 9422867658 Director 9403014885
Websites: www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com

Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606

Cover Page Design & Computer Work: Dr. Pavan Mandavkar

Online Access Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/-
by crossed Cheque or by DD or by RTGS/IMPS A/c in favour of **Director, Dr. Bhau
Mandavkar Research Centre**, A/c No. 60175373000, Bank Of Maharashtra, Branch - Azad
Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047, MICR - 445014001

महानुभावकालीन साहित्यिक स्त्रियांचे दर्शन

डॉ. निशा सु. जोशी

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

ता. तिवसा, जि. अमरावती, महाराष्ट्र (India)

joshinsh123@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२०३६९३१, ९१७२३९३३६६

प्रस्तावना:—

महानुभावकालीन स्त्रियांचे साहित्य व स्थिती अभ्यासण्यापूर्वी त्याआधी तिचे समाजातील स्थान काय होते हे पहावे लागेल. वैदिक काळात स्त्रीला समाजात व धर्मसाधनेत महत्त्वाचे स्थान होते. तरी सामान्य स्त्री मात्र कमालांची उपेक्षित होती. १२ व्या शतकामध्ये महानुभाव पंथाची स्थापना झाली. या काळातील स्त्रियांची स्थिती कशी होती याकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर चित्र असे दिसते की, शुद्राबरोबरच स्त्रीवर्गाची गणना होत होती. तिला भक्तीचा अधिकार नाकारला गेला होता. धर्मसाधनेतील तिचे स्थान दुर्लक्षिले गेले, उपेक्षिले गेले, एवढेच नाही तर तिच्याकडे पाहण्याची समाजाची दृष्टी बदलली होती. श्रीचक्रधरांचा स्त्री परिवार मोठा होता. त्यामध्ये अनेक स्तरातील अधिकारी स्त्रिया दिसून येतात. असे असले तरी ते स्त्रियांबाबत फार सावध होते. 'भिक्षा मागायला गेलेल्या केशिराजबासांचे सौंदर्य पाहून एका व्यापा-याची कन्या त्यांच्यावर भाळली होती.'^१ म्हणून आचरत्या पुरुषाकरिता श्रीचक्रधरांनी अनेक नियम घालून दिले आहे. चक्रधरांनी आपल्या परिवारातील स्त्रियांना आध्यात्मिक क्षेत्रात अधिकार दिला. एवढेच नाही तर आचरणात आणला. स्त्रियांना समान अधिकार देणारा महाराष्ट्रातील हा पहिलाच संप्रदाय आहे.

महानुभावकालीन स्त्रियांची स्थितीचे दर्शन आपल्याला लीळचरित्रात घडते. या काळातील स्त्रिया वैधव्यामुळे व सामाजिक परंपरेमुळे उध्वस्त झालेल्या होत्या. यादवकाळात स्त्रीचे अगतिक, असहाय जीवनदर्शन विविधांगी आहे. अशा स्त्रियांना श्रीचक्रधरांनी स्थापन केलेल्या पंथात आदराचे स्थान व प्रतिष्ठा मिळाली. संन्यास मार्ग त्यांच्याकरिता खुला झाला. श्रीचक्रधरांकडे वेधवंत, बोधवंत, दर्शनीय स्त्रिया येत असत. त्यांनी आचारधर्माचे तत्वज्ञान केवळ पंथातील स्त्रियांसाठी सांगितले नाही तर समाजातील इतर स्त्रियांनाही मार्गदर्शन केले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्याच प्रेरणेने काही स्त्रियांनी लेखनही केले. महदाइसा सारख्या कवयित्रीने पहिल्या कवयित्रीचा मान पटकसविला. त्यांच्याद्वारे निर्माण झालेल्या वाङ्मयाने मराठी साहित्य समृद्ध केले. त्यातील काही स्त्रियांच्या साहित्याचा परिचय पुढीलप्रमाणे—

कवयित्री महदंबा :—

श्रीगोविंदप्रभुच्या आज्ञेवरून महदंबेने काव्यरचना केल्या, धवळे गायिले. 'महदंबेच्या या धवळ्यांचा विषय रुक्मिणी स्वयंवर कथा असून हे धवळे श्री ज्ञानेश्वरीपूर्वी किमान चार वर्ष आधी म्हणजे शके १२०८ पूर्वी झाले.'^२ हे धवळे सयमक असून त्यातील प्रत्येक कडव्यात चार चरण असतात. धवळे ही मराठीतील पहिली आख्यायिका कविता असून त्यामुळे महदंबा ही मराठीत रुक्मिणीस्वयंवर कथा रचणारी आद्य कवयित्री ठरते. महदंबेच्या धवळ्यांची रचना अत्यंत साधीसुधी, प्रासादिक व कृष्ण भक्तीने ओतप्रोत आहे. धवळ्यात ठिकठिकाणी महदंबेच्या अंतःकरणरूपी जलाशयात तिच्या कृष्णभक्तीचे ठळक प्रतिबिंब उमटलेले आहे. या धवळ्यांच्या प्रारंभीच ती धवळ गाण्याचा हेतू 'पाविजे परमागती भक्ती आइकता कृष्णचरित्र'^३ असा सांगते. यात उपमा, उत्प्रेक्षा इ. अलंकाराचा जल्लोष पाहायास मिळत नाही. त्याऐवजी निर्मळ कृष्णभक्तीची गंगा वाहतांना दिसते. धवळ्यासारखे साधेसुधे, लहान, प्रासादिक काव्य मराठीत आढळत नाही. भक्तीमय व ओजस्वी रचना आहे. धवळ्याव्यतिरिक्त महदंबेची रुक्मिणीस्वयंवर नावाची अभंग छंदात रचलेली काव्यरचना आहे. या स्वयंवरत कडव्यातील आद्याक्षरत मातृका आणल्या आहेत. हे काव्य धवळ्यापेक्षा काव्यदृष्ट्या सरस असून त्याच्या रचनेतील शिथिलतेमुळे काव्यात कुत्रिमता आली आहे. धवळ्यांत आलेली रुक्मिणीस्वयंवर कथा येथेही आली आहे.^४ यावरून दोन्ही रुक्मिणीस्वयंवर कथा ह्या त्यांच्याच असून त्यांची बांधणी मात्र वेगवेगळी आहे असे यावरून म्हणता येईल.

महदंबेच्या धवळ्यांमध्ये कथानकाबरोबर अनेक रंगचित्र रेखाटलेले आढळतात. त्यामुळे त्यांना यादवकालीन रंगचित्राचे स्वरूप आले आहे. ही यमुनाधारसुध्दा स्वतंत्ररित्या अवतीर्ण झालेली आहे. ही कृष्णकथा दोन धारांनी प्रवाहीत झालेली असून तिचा पहिला प्रवाह हा एखाद्या अवरुढ निझिरासारखा वाहतो तर महानुभावीय कृष्णकथा मात्र संध वाहणाऱ्या नदीच्या परिपुष्ट पात्राप्रमाणे प्रवाहीत होत असल्याचे दृश्य दिसते. महदंबा ही महानुभावीय कृष्णकथेची आद्य प्रवर्तक तर संत नामदेव हे कृष्णकथा गाणाऱ्या प्राकृत कवीचे पहिले प्रतिनिधी.'⁴ महदंबेचे काव्य प्रथम पद्यकाव्य आहे हे यावरून सिद्ध होते. धवळ्यांचा आस्वाद घेतांना त्यातील अकृत्रिमपणा आपले लक्ष वेधून घेतो. साधेपणा हा या काव्याचा आत्मा असून प्रसाद आणि माधुर्य या दोन गुणांची जोड लाभली असल्यामुळे महदंबेचे धवळे मनमोहक बनले आहे.'⁵ ही कवयित्री जनसामान्य स्तरातून वर आलेली असल्यामुळे तिच्या काव्यामधून प्रकाण्ड पांडित्याचा दिसत असलेला अभाव लक्ष वेधून घेतो.'⁶

रुकमिया म्हणे ताता ऐसे केवि कीजे:

गौळ्या घरी रुक्मिणी कैसेनि दीजे:

सकळ सुकळ कुमरी रुपे चातुर्ये इए नाही सीमा:

इएप्रति गोपाळु ऐसे केवि आले तुमचेया मना:

या शब्दचित्रामधून जबाबदारी ओळखणा—या भावाची प्रतिमा महदंबेने अतिशय सुरेख देखाटली आहे.

नागांबा :-

कविश्वरबासाचे वडीलबंधू दिवाकर यांची नागांबा ही कन्या होती. नागांबिकेने कवीश्वरंकडे दीक्षाविधी स्वीकारला आणि ती कवीश्वरची शिष्या झाली म्हणून सर्व परमार्ग तिला आचार्याची नात म्हणत असे. ती अखंड आचार्यांच्या सान्निध्यात राहिली. शिवाय भटोबासाकडून नागांबिकेस बोधही झाला होता. पुढे ती सकल शास्त्रात ज्ञानसंपन्न झाली. आणि अखेरपर्यंत आचार्यांची तिने सेवा केली. नागांबा ही सकल शास्त्र ज्ञाणत असल्यामुळे पंडिता स्त्री म्हणून तिचा उल्लेख केला जातो.

कविश्वरबासांच्या मृत्यूनंतर नागांबा दुःखाने व्याकुळ झाली. त्यावेळी तिने ज्या ओव्या गायिल्या त्या वियोग ओव्या म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्या विरगणी वा विरहिणी प्रकारत मोडल्या जातात. "या वियोगी ओव्या भाषा दृष्ट्या सुबोध, प्रासादिक, भावोत्कट, कल्पनाचातुर्यनि परिपूर्ण आहे. आंतरिक तीव्रता स्पष्ट करणारी मनीचे आर्त साधणारी एक सुंदर शब्दकळा आहे."⁴ कवीश्वरंवर नागांबिकेनी आत्यंतिक श्रद्धा होती. गिता, गुरु म्हणून ज्या कवीश्वरंणी नागांबेचे लालन—पालन केले. त्या गुरुच्या निघनाने नागांबा अस्वस्थ झाली, दुःखी झाली. कवीश्वरंचा मृत्यू म्हणजे अस्तास गेलेला सूर्य असे ती म्हणते —

अस्तागत भानु: जाला पै आंबरी

आनंदसागरी लाण जाला.....

मुंगीचीसा परी: आग लागमली

तैसी पर केली: मज तुम्ही.....

अस्तास गेलेला सूर्य आणि कवीश्वरंचा मृत्यू म्हणजे सारखाच. मुंगीचा जीव लहानसा व तिच्या घराला आग लागल्यामुळे तिची अवस्था तशी व्हावी तशीच माझी अवस्था झालेली आहे. तुम्ही गेल्यामुळे मी पोरकी झाले आहे. गुरुमाउलीला ती जननी असे संबोधते आहे. माझे गुरुवर्य ईश्वरप्राप्तीच्या हेतुने गेले आहेत. इश्वर प्रवाहामध्ये ते एकरूप झाले. शेवटी चक्रवर्णा उद्देरुन म्हणते—

आहा श्रीचक्रधरा: का बा ऐसे केले

रक्षण ठेवीले: कोण मज

नागांबेच्या काव्यामध्ये आर्तता, विरहव्याकुळता आहे. गुरुभक्तीतून निर्माण झालेल्या या काव्यात भावोत्कटता प्रकटाने जाणवते. साधी, प्रासादिक रचना मनातील भावविवेकता प्रकट करणारी आहे.

धानाइसा :-

धानाइसाचे 'हंसाबा' हे स्वयंवर प्रसिद्ध आहे. महानुभाव पंथाच्या इतिहासात दोन धानाइसा प्रसिद्ध आहेत. एक उपाध्ये आम्नायातील मयंकराजाची गुरुबहीन असून दुसरी त्याच आम्नायातील सारंगधर बासाची शिष्या आहे. त्या दोघी सतराव्या शतकातील असून त्यापैकी एकीने हे काव्य लिहिले आहे. हंसाबा हे सतराव्या

शतकातील काव्य श्रीचक्रधरांच्या विवाहासंबंधीत आहे. हंसाबा आणि श्रीचक्रधर यांच्या विवाहप्रसंगावर गुफलेले हे काव्य उत्कृष्ट असे साधले आहे. या 'स्वयंवरकवेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा विषय प्रत्यक्ष श्रीचक्रधरांचा वरंगळ येथे हंसाबिकेशी झालेला विवाह हा आहे. काव्य सुमारे सव्वाशे ओव्याचे असून ते गोड आहे.'¹⁶

माझीये घरी: एक कन्यारत्न असे
ते तुवा परेसे: स्वीकारावो: २२
आइकोनि विनवणी: बोले जगन्नाथु
जातकुळ एथ: नाही दोन्ही २६

हे काव्य सुमारे सव्वाशे ओव्याचे असून गोड आहे. गेयतेमुळे काव्यात सुरसता आली आहे. काव्यरचनेचा विषय जरी हंसाबा स्वयंवर असला तरी काव्यातील माधुर्य स्त्रीसुलभतेला साजेसे असे आहे. काव्यरचना जरी छोटेखाणी वाटत असली तरी स्वयंवर काव्याचा घाट मात्र रेखीव आहे. हेडाउ कन्येचे सौंदर्य, श्रीचक्रधरांचे सौंदर्यवर्णन, आईच्या मनातील विचार, चार दिवसांचा विवाह सोहळा, वस्त्र वर्णन, मर्दना मादने इ. अतिशय अनुपम असा हा विवाह सोहळा होत होता.

देमाइसा :-

श्रीचक्रधरांनी देमाइसास 'तुम्ही अटण करण्यासाठी जा' असे म्हटल्यावर देमाइसेने उत्तरादाखल काव्यरचना केली.

पाउले म्हणितल न करीति हरी:कवणी परी जाओ आम्ही
तुझा श्रीचरणी वीसाळले मन: काइसेया कान्हा पाठवीसी।
तुझेनि वेधे असो सध्रमीते: नीर्वीकारा जोगीयाचे कैसे निष्ठरु चित्त
पाउले म्हणीतले न करीति आता: काइसेया कान्हा पाठवीसी।¹⁷

देमाइसेने आपल्या मनातील भाव काव्यातून स्पष्ट केला. माझी पाउले तुझापासून दूर जायला तयार नाहीत. तसे पाहिले तर आम्ही कुठे जायचे. तुझ्या चरणाच्या ठायी माझे मन रमलेले असून, हे कान्हा तू मला का बर दूर पाठवित आहेस. तुझ्या रुपाचा वेध लागून मला काही सुचेनासे झाले आहे. माझी पाउले परमेश्वरास सोडून दूर जाऊ इच्छित नाहीत. तेव्हा हे परमेश्वरा मला तू तुझ्यापासून दूर का बरे पाठवित आहेस. परमेश्वराच्या प्रति दृढ भक्ती असलेली देमाइसा काव्यामधून आपल्या मनाची व्यथा स्पष्ट करते.

गर्तजे म्हणीतले देमती: आता आपुलीया स्नहन्ळा रहाने: आपुलीया स्नहन्ळा जाने:¹⁸

देमाइसेने गायिलेले हे काव्य आंतरिक भक्तीचा आविष्कार असून स्वतःला काय वाटते त्या विषयीचे भाव देमाइसेने केवळ चार ओळी मधून व्यक्त केले आहे. तिचे अंतर्मन स्पष्टपणे उलगडून दाखविण्याचे सामर्थ्य तिच्या काव्यात आहे. मनातील भावोत्कटता, आर्त स्पंदने काव्याच्या रूपाने प्रतीत झाली असून त्यामध्ये तिच्या मनातील विचार अतिशय आवेगाने वेदना, दुःख व्यक्त करतात.

नागाइसा :-

नागाइसा ही नागदेवाचार्य यांची नात असून ती मोठी तपस्वी व ब्रम्हविद्येत पारंगत होती. इतर तिचा उल्लेख नात नागाइसा असाच आढळतो. या तोडयात नागदेवाचार्यांनी सांगितलेली माहिती तिने श्री आनेराज पंडित व श्री कवीश्वर बास यांना सांगितली आहे. श्री दत्त चरणांकित सैहयाद्रीची परिसीमा, मातापूरची परिसीमा, सैहयाद्रीला जाण्याचा मार्ग व 'एकांवेरे प्रांतिष्ठा: एकांवेरे भोग कवन:' या आदेच्या सैहयाद्रीच्या लीळेंतील मास, सुरा, भोग या शब्दाचा गुढ आशय याबाबतची माहिती सैहयाद्रीच्या तोडयाच्या आधारे उपलब्ध होते. या तोडयाचा बाबत रचनेच्या कर्त्याचे नाव आढळत नाही पण पंडित आनेराजबास व श्री भास्करभट बोरीकर यांनी आचार्यांकडून जी माहिती उपलब्ध झाली त्या आधारे नागाइसाने आनेराज व भास्कर भट यांच्याशी चर्चा केली.¹⁹ यावरून नागाइसा ही विद्वान, वादविवादपटू, चर्चक असल्याचे लक्षात येते. कवीश्वरबास व श्री आनेराज पंडित यांच्या प्रत्येक प्रश्नातून नागाइसेची तल्लख बुद्धिमत्ता, कुशाग्र प्रश्नोत्तर शैली, स्पष्टवक्तेपणा, समय सूचकता इ. वैशिष्ट्यांचा परिचय होतो.

उमाइसा :-

उमाइसा ही नागदेवाचार्याची धाकटी बहिन हिने पैठन येथे गाडलेली एक चौपदरी आढळते. एकदा उमाइसा हळू आवाजात गात होती तेव्हा स्वामींनी विचारले 'बाई: मासउपवासिये गाताती' महदाइसेने तिला गाण्याविषयी सूचविले असता ती म्हणाली, 'मी काइ गावो जाणतीये' तेव्हा स्वामी म्हणाले, तू गायिली तर मी सुद्धा एक चौपदी गाईल. तेव्हा महदाइसा, बाइसा यांच्या आग्रहावरून उमाइसेने ओवी गायिली ती चौपदरी प्रसिद्ध आहे. ती अशी—

नगरद्वारहो भिच्छा करोहो बापुरे मोरी अवस्था लो
जिहा जाओ तिहा आपपरिसा कोइ नकरी मोरी चिंता लो॥
हाट चौहाटा पडरहू मांगू पंचधर भिच्छा
बापुइ लोक मोरी अवस्था कोइ नकरी मोरी चिंता लो॥^{१३}

उमाइसेने चौपदी गायल्यानंतर श्रीचक्रधरांनी चौपदी गायिली. उमाइसेच्या चौपदी पैकी पहिली हिंदीमिश्रीत रचना असून दुसरी चौपदी हिंदीमिश्रीत गुजरथी आहे. उमाइसेने गायिलेली हिंदी काव्यरचना ही हिंदीतील पहिली काव्यरचना होय. उमाइसेने तिच्या रचनेबाबत श्रीचक्रधरच चिंता करणारे असल्याचे म्हटले आहे. तिने आपल्या अवस्थेचे वर्णन करून परमेश्वराशिवाय जीवन निरर्थक असल्याचे विषद केले. त्यामधून चक्रधराविषयी निष्ठाच प्रतीत होते.

पद्यवाङ्मयाचा प्रारंभ महानुभावीय कवयित्रींनी केला. प्रारंभालाच निर्माण झालेली त्यांची रचना असूनही सरस उतरली आहे. स्त्री साहित्यिकांच्या या रचनांमधून त्यांची कवित्ववृत्ती, प्रतिभाशैलीची सहजता, प्रासादिकता व परमेश्वर भक्तीतील उत्कटता जाणवते.

संदर्भ

१. डॉ. आवलगावकर अविनाश: महानुभावाची मातृ संकल्पना, ज्ञानमोचक— त्रैमासिक, पृ. २९, संपादक रमेश आवलगावकर
२. डॉ. देशपांडे वा. ना. :आद्य मराठी कवयित्री प्रस्तावना, पृ. ११ते१३
३. धवळे पूर्वाधि ओ. १
४. डॉ. देशपांडे वा. ना. :आद्य मराठी कवयित्री प्रस्तावना, पृ. ११ते१३
५. प्रा. डॉ. पारवे व. वि. : महानुभाव कृष्ण कथेचा विकास प्रारंभ— धवळे, एप्रिल—मे, १९७६, अंक १२२ नारद भक्तीसूत्रे, संपा. ल. रा. पांगारकर, ५वी आ. पृ १०७
६. डॉ. वा. ना. देशपांडे, महदंबा: आद्य मराठी कवयित्री, प्र. आ., १९८५, पृ. २१
७. प्रा. कन्हैया कुंदप: नागांबाच्या वियोग ओव्या, महानुभाव नोव्हे.—डिसें. १९७७, पृ. ४७
८. चिपळुणकर प्रा. अलका नारायण: महानुभावीय श्रीकृष्णकथाकार, ऑ. १९७९ पृ १३, संपा. योगिराज शास्त्री
९. अंकुळनेकर नरेंद्रमुनी: लीळाचरित्र, उत्तरार्ध ली. ४५३, पृ. ५७७
१०. डॉ. कोलते वि. भि. : लीळाचरित्र उत्त., ली. ४३४, पृ २६४
११. डॉ. कोलते वि. भि. : लीळाचरित्र उत्त., ली. ४३४, पृ २६४
१२. शास्त्री दर्यापूरकर वसंतराव: परमार्ग, श्रीदत्तत्रयप्रभु विशेषांक, ऑक्टो. जाने. पृ ४५
१३. तुळपुळे शं. गो.: लीळाचरित्र उत्त. भाग २, ली. ३१० पृ. ५२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha